

La Botalària

Gener 2018 | Segona època | Número 9

EDITORIAL 3

A. C. LA BOTLÀRIA 4-11

L'activitat de l'A. C. La Botlària 2017.
La Redacció.....4-11

PINTURES RUPESTRES DE L'ALBAROC 12-13

ACTUALITAT 14-43

2017. Borriol a la premsa. La Redacció.....14-15

Crònica: Qüestió de confiança.
Álvaro Sales Fabregat.....16-17

Borriol, centre de la Festa per la Llengua 2017.
Rosa Agost Canós i J. Rafael Ramos Alfajarín.....18-21

XXII Jornades Culturals de la Plana de l'Arc, a Vilafamés. Ignaci Falomir Palau.....22

Borriol.net, un recurs divulgatiu a l'abast de tothom. Josep Cristià Linares Bayo.....23

El MUHBO: Un museu del poble i per al poble.
Joan Enric Palmer Broch.....24-29

Borriol restaura els contraforts del Palau.
La Redacció.....30-31

La rellevància patrimonial d'indrets com el cementeri. Josep Cristià Linares Bayo32-35

Noves borriolenques: Belén Mba i Gaudí Mba.
Ivan Torres Pallarés.....36-39

Borriolencs pel món: Diego Tena Roca.
La Redacció.....40-42

sTaXx, el famós youtuber borriolenc.
Fàtima Meseguer Fabregat.....43

ESPORT 44-57

Sergio Garcia ha fet història.
David Roco Alafont.....44-45

El borriolenc David Ros en els campionats mundials de patinatge a la Xina.
Anna Cabo Esteve.....46-47

Ara que fa vint anys. Ivan Pallarés Montañés..48-52

Lluís Ramos rep el premi a la promoció de la pilota 2017. La Redacció.....53

Converses: Temporada agredolça per a Pablo de Borriol, però anhela un futur prometedor.
Lluís Ramos i Santamaria.....54-57

OPINIÓ 58-69

Tu vas anar a la guarderia de les ames de casa?
Ana Safont Pallarés.....58-61

La posada en valor del castell: Una proposta d'itinerari cultural. Joan Enric Palmer Broch..62-67

Convivim i compartim: Borriol en futur intercultural. Vicent Pallarés Pascual.....68

Què opina la gent sobre...? La Redacció.....69

ASSOCIACIONS 70-75

Amics del patrimoni de Borriol: Una nova associació per a la protecció del patrimoni.
Joan Enric Palmer Broch.....70-73

El Club de Lectura de Borriol entrevista a l'escriptor Raül Ariza. Elisa Ortega Tena.....74-75

HISTÒRIA 76-102

El poble: Ubicació i aigua.
Victor Castelló Ucher.....76-81

Algunes notes sobre Borriol i el seu entorn en època islàmica. Pierre Guichard.....82-85

Borriol, de la "Belle Époque" als feliços anys vint. Francisco Delcampo Bernad.....86-94

Mn. Josep Portolès Vilarrocha.
Professor Joan Serra Arman.....95-97

Pedrapiquers de Borriol a les obres de l'Exposició Internacional de Barcelona de 1929. Ignaci Falomir Palau.....98-101

Increïble paradoxa.
Francisco Delcampo Bernad.....102

FOTOS ANTIGUES 103-117

TRADICIONS 118-131

Patrimoni immaterial de la tècnica de la pedra seca, a Borriol.
Ignaci Falomir Palau.....118-121

Històries dels avis: Vicent Falomir Babiloni "Colau". Merxe Vilarrocha Bernad.....122-124

Recepta: Llucietes.
Assutzena Santamaria i Luna.....125

Jocs tradicionals: Jugar a galetes.
Assutzena Santamaria i Luna.....126-129

Tu bé saps? Eugènia Delcampo Montañés.....130-131

ART I LITERATURA 132-153

Concurs de manualitats: Patrimoni, cultura i societat borriolenques. La Redacció.....132-135

Conte: La dansa de la normalitat.
Iris Martínez Pallarés.....136-137

Artistes locals: Yolanda Andreu Portolés.
David Roco Alafont.....138-145

Alguns dels nostres músics.
Henri Bouché Peris.....146-147

Nou CD dels borriolencs Égalité: "Des del refugi". La Redacció.....148-149

Marc Castellano Delcampo: Premi "Al vent" a la millor cançó en valencià en el festival de Xàtiva. Anna Cabo Esteve.....150-153

FLORA I FAUNA 154-166

Laetiporus sulphureus: El bolet de garrofera.
Eugenio Llorens Vilarrocha.....154-157

Les aus rapinyaires solquen el cel de Borriol.
Mercedes Martínez Martínez, Josep Bort Cubero i Martín Surroca Royo.....158-166

ABANS I ARA 167

ADÉU A LORENZO RAMÍREZ 167

- Solucions test pàgines 130-131:**
1. a)1 b)3 c)3	2. a)1 b)3 c)0	3. a)1 b)3 c)0	4. a)3 b)1 c)0	5. a)1 b)3 c)0	6. a)3 b)0 c)1	7. a)0 b)1 c)3	8. a)1 b)3 c)0	9. a)0 b)1 c)3	10. a)0 b)1 c)3	11. a)3 b)1 c)0	12. a)0 b)3 c)0	13. a)1 b)3 c)0	14. a)3 b)1 c)3	15. a)0 b)1 c)3	16. a)1 b)3 c)0	17. a)1 b)3 c)0	18. a)3 b)1 c)0	19. a)1 b)1 c)3	20. a)3 b)0 c)1	21. a)3 b)1 c)0	22. a)1 b)3 c)0	23. a)3 b)1 c)0	24. a)1 b)3 c)0	25. Iiiiiiiiiiiiiiiii

Consell de redacció:

Xavier Andreu Miralles,
Anna Cabo Esteve,
Francisco Delcampo Bernad,
Belén Fabregat Vargas,
Ignasi Falomir Palau,
Míriam Lara Torrella,
Fàtima Meseguer Fabregat,
Vicent Pallarés Pascual,
Joan Enric Palmer Broch,
David Roco Alafont,
Assutzena Santamaría Luna,
Ivan Torres Pallarés i
Merxe Vilarrocha Bernad.

Revisió lingüística:

Teresa Agut Escrig,
Salva Belenguer Dolç i
Elisa Ortega Tena

Agraïments:

A totes les persones que ens han ajudat a la redacció dels articles i a l'aportació d'imatges i fotografies, entre elles les de les fotos antigues. També a Martí Fotógrafa per la seua col·laboració amb l'escàner i el vídeo de fotos antigues.

Edita:

Associació Cultural La Botlària
(Borriol)

Disseny i maquetació:

Ivan Torres Pallarés

Fotografia:

Ivan Flor Gil
Ivan Torres Pallarés

Fotografia de portada:

Laida Jauregui Salvia
(Guanyadora del 5é Concurs
Fotogràfic de la revista La
Botlària)

Número 9. Gener de 2018

Dipòsit legal: CS 394-1997

ISSN: 1888-8402

Imprimeix: Grupo Zona

Impresa en paper reciclat

Contacte:

botlaria@gmail.com

Segueix-nos a Facebook:

Associació Cultural La Botlària

La Botlària no es fa responsable de cap opinió vertida per qualsevol dels seus col·laboradors/es en els articles.

La Botlària és independent i per tant, la publicació de la revista no està condicionada per cap grup editorial o institució, més enllà del suport econòmic amb que puguen ajudar a la seua producció i difusió.

EDITORIAL

Aquest any la revista *La Botlària* fa història. En primer lloc, perquè es pot dir que s'acompleixen vint anys des que a la tardor del 1997, un grup de (molt) joves borriolencs i borriolenques, van decidir iniciar una publicació que fora un altaveu de la seua estima pel patrimoni històric, cultural i mediambiental del seu poble. Una aventura "imprevisible" que va sembrar una llavor que ha anat germinant tots aquests anys. Mirant enrere des de la talaia del present, recordar eixa experiència produeix alhora una sensació de satisfacció per la feina feta i de profund reconeixement cap a tots aquells i aquelles que durant tant de temps, d'una manera o d'una altra, s'han implicat en el projecte i l'han sabut fer anar endavant. A hores d'ara, aquella xiqueta que imprimíem en blanc i negre, i que ben bé haguera pogut anar al *col·le* d'Ana, s'ha convertit en una publicació adulta, a tot color; l'estendard d'una Associació Cultural que ha multiplicat també la seua activitat en els darrers anys.

Com si volgués recuperar aquell impuls inicial, els lectors i lectores d'aquest número trobaran en ell molts articles dedicats a l'estudi i a la defensa del patrimoni històric i cultural del nostre poble. L'arribada a la vintena de *La Botlària* i de la seua ensenya, el "Bruixot", coincideixen pràcticament amb el XXè aniversari de la declaració de les Pintures de l'Albaroc com a Patrimoni de la Humanitat el 1998 i amb el naixement d'una nova associació, Amics del Patrimoni de Borriol, a qui desitgem molt d'èxit en les seues iniciatives. També coincideixen amb una sèrie d'actuacions que en els darrers anys li han anat donant una altra cara al seu casc antic. A la recuperació i posada en valor de la Moreria, ha seguit ara l'apertura per fi d'una col·lecció museogràfica a Borriol, el MUHBO, un espai que cal ara mantenir actiu perquè ens face pujar a sovint a la part alta de la vila. En el futur s'albiren nous projectes, com ara el del castell, com podran llegir també en aquestes pàgines.

Història fan també, d'una altra manera, els artistes, escriptors, esportistes o *youtubers* locals que presentem en aquest número, i que ens tornen a sorprendre amb la seua activitat. Destaca la fita aconseguida aquest any per Sergio García, qui ha posat un fermall a la seua reeixida carrera amb el prestigiós Màsters d'Augusta. També fan història tots aquells que han viscut i batallat al llarg de les seues vides per tirar endavant, i que recordem a la popular secció de fotografies antigues, de la que servim als afamats lectors i lectores una nova i sucosa ració.

Finalment, aquest número de *La Botlària* fa també història en el sentit més literal del terme, amb molts articles dedicats a repassar alguns episodis del nostre passat. Cal destacar la signatura de Pierre Guichard, un dels medievalistes europeus més reconeguts a nivell internacional, que ha estat durant dècades un discret visitant del nostre poble i de les restes arqueològiques que es conserven al seu terme i als voltants. Aprendran també sobre les formes històriques d'abastiment d'aigua, la *Belle Époque*, la vida de mossén Josep Portolés i la d'alguns músics borriolencs o les correrries dels pedrapiquers del poble que van treballar a les obres de l'Exposició de Barcelona de 1929, on van lluir les seues destreses en la pedra seca, una tècnica que coneixem molt bé a Borriol i que és candidata a ser declarada Patrimoni Immaterial de la Humanitat per la UNESCO. Patrimoni immaterial és també un valencià que ha celebrat aquest any a la vila la seua XXX Festa per la Llengua. Una llengua que, com mostra el cas de Belén i Gaudi Mba, ha de servir com a element aglutinador d'una societat que si bé mira al passat, ho fa sempre per construir sobre ell un futur divers, obert i multicultural.

El Consell de Redacció

L'ACTIVITAT DE L'A. C. LA BOTALÀRIA 2017

XARRADA “ELS ESPAIS DE JOC PERDUTS A BORRIOL”

Vicent Pallarés Pascual ens va oferir, el passat 4 de febrer, una xarrada sobre els espais de joc perduts a Borriol. L'acte es va realitzar a la sala d'actes de l'Ajuntament de Borriol.

Vicent ens va explicar la situació dels jocs tradicionals a Borriol. Els assistents/es vam poder conèixer com amb la pèrdua d'espais de joc al carrer s'han perdut tota una sèrie de coneixements i terminologia en l'àmbit cultural, patrimonial i mediambiental. Una xarrada per valorar la nostra cultura, que es va centrar en aspectes que, com que pareixen tan obvis, moltes vegades passen desapercebuts. Des de la Botalària felicitem al nostre company Vicent pel seu treball d'investigació en aquesta temàtica.

PROJECCIÓ DEL DOCUMENTAL “AÏLLATS. LA MEMÒRIA DE COLUMBRETES”

El 10 de febrer vam presentar juntament amb la Colla Naturalista Espígol el

documental “Aïllats. La memòria de Columbretes”.

Encara que les illes no estiguen al nostre terme i sembla que no tinguen una relació directa amb Borriol (més endavant veurem que sí que la tenen), alguns de vosaltres segurament les haureu vistes des dels *cormos* de les nostres muntanyes en dies clars.

Les dues associacions vam pensar que seria interessant la projecció del documental per diversos motius. Per una banda, pel que suposa des del punt de vista etnològic, ja que el de farer és un ofici ja perdut a les Columbretes i conèixer la vida d'aquesta gent i les seues famílies allà enmig de la mar ens semblava curiós. Per una altra, des del punt de vista natural, ja que contenen un ecosistema únic a només uns quilòmetres del nostre poble.

Durant la projecció vam comptar amb la presència de Xavi del Senyor, un dels autors

del projecte, que va treballar durant uns quants anys a les Columbretes i que ens va contar els motius que els van portar a fer aquest documental i algunes anècdotes durant la recollida de documentació per a fer-lo i durant l'enregistrament del vídeo.

El col·loqui posterior a la projecció va ser també molt interessant i emotiu. Vam conèixer testimonis del nostre poble directament relacionats amb les Columbretes, ja que diversos borriolencs van treballar en la construcció del far i van ser els autors de la creu que hi ha al pedestal on hi ha l'estàtua de la Mare de Déu del Carme, a l'Illa Grossa.

PASSEJANT PEL PATRIMONI AMB LA BOTALÀRIA

Continuant amb el seu compromís amb la difusió del patrimoni cultural de Borriol, l'Associació Cultural La Botalària va organitzar el passat any 2017 tres excursions noves de “Passejant pel patrimoni”.

En la primera, que es va fer el 12 de febrer, vam visitar la pedrera de Sant Vicent. Allí Natxo Falomir ens va mostrar les ferramentes tradicionals dels pedrapiquers i ens va explicar com era el treball a les pedreres i la importància

de la pedra per a l'economia borriolenca de temps passats. A més, vam poder gaudir d'una demostració del treball de la pedra a càrrec dels pedrapiqueres Ximo Esteve i Eduardo Vicent, als quals volem agrair especialment les explicacions que van fer.

D'altra banda, el dia 18 de juny, vam visitar de la mà de Joan Palmer els masos de Tàfol, de l'Hereu i de la Flora. En aquest últim ens esperaven Manolita, Josefina i Carmen Mundina, últimes masoveres que l'habitaren. Elles ens ensenyaren

el seu molí d'oli i ens contaren com era la vida als masos i un fum d'anècdotes ben divertides que sens dubte no oblidarem mai.

Finalment, el 22 d'octubre completarem la visita als masos de la Serra amb una excursió al mas de la Peña, un dels més bonics i antics de Borriol. Allí vam aprendre les diverses parts que el conformaven: les cases, el corral, l'era, el galliner, etc., i vam fer una interessant tertúlia al voltant dels avantatges i desavantatges de la vida al mas.

Des de l'Associació Cultural La Botlària volem agrair l'assistència i la col·laboració de totes les persones que, de forma desinteressada, feu possible que aquest projecte per a la difusió del patrimoni i la història de Borriol continue creixent. Us esperem en les futures excursions on, de ben segur, descobrirem històries noves i racons oblidats del nostre terme. Podeu consultar el calendari d'excursions a l'Agenda Cultural de Borriol o al nostre perfil de facebook (<https://www.facebook.com/LaBotlaria>).

EN FEMENÍ: CULTURA DES DE BORRIOL

El passat 8 de març, l'A. C. La Botalària es va sumar a l'acte "En femení: cultura des de Borriol". L'acte es va celebrar a la sala d'actes de l'Ajuntament de Borriol, on van participar diferents associacions i artistes locals per visibilitzar les dones en el món de la cultura.

Des de La Botalària va ser un plaer compartir aquest acte amb totes les artistes locals de la mà de la nostra sòcia Lluïsa Ros. Un acte que creiem necessari. I és que com associació cultural, estem orgulloses de les artistes que dia a dia fan més viu el nostre

poble amb les seues propostes culturals i associatives. Tenim grans artistes que fan música, teatre, pintura, disseny, dansa, fotografia, educació, gastronomia, associacionisme local...

L'acte va consistir en una espècie "d'amiga invisible" en la que les participants van anar fent-se regals entre elles. Nosaltres vam fer un regal a les dones de la Colla Espígol. Va ser un quadre amb l'estampació de fulles morades formant la paraula DONA. Com deia Frida Kahlo, pintora mexicana i referent del feminisme, "pinte flors perquè mai morin". Nosaltres també vam voler pintar flors i plantes perquè no haja de morir cap dona més i perquè puguem posar fi a la violència masclista en la nostra societat.

Rosa Agost ens va fer el regal a nosaltres. Des de La Botalària li donem les gràcies per fer-nos gaudir d'un poema tan bonic i per voler compartir amb nosaltres la seua presentació sobre la cultura de les cuines, gènere, menjar i identitat.

Per finalitzar, sols felicitar l'organització d'actes com aquests amb els que visibilitzar el talent de la dona borriolenc i empoderar-la. Volem animar a totes les dones a encapçalar i participar de projectes culturals i de qualsevol tipus.

LA BOTALÀRIA COL·LABORA AMB LA MABO

El passat 2017 La Botalària es va estrenar en la MABO! Malgrat no destacar per tindre un físic atlètic estem molt contents d'haver pogut col·laborar amb el Club Muntanyer La Pedrera en la XI edició de la Marató de Muntanya de Borriol, celebrada el mes de març passat.

No us penseu que ens vestirem del Decathlon amb intenció de triscar muntanyes, a tant no vam arribar. La nostra col·laboració va ser un

poc més relaxada i va consistir en donar a conèixer el nostre poble als *runners* i acompanyants vinguts d'arreu de l'Estat.

El recorregut, de poc més d'1 km i un desnivell positiu de 30 m va començar pel centre antic, on Joan Palmer es va posar al capdavant per explicar els orígens medievals de Borriol. En arribar al més amunt de la Moreria, es va produir una fuga reduïda que va ser ràpidament neutralitzada al carrer del Palau, on el guia ens va ensenyar els edificis més destacats. Finalment, en els darrers metres, Joan Palmer va deixar el testimoni a Josep Cristià Linares, qui va fer un esprint tot explicant l'església de Sant Bartomeu i el seu ric patrimoni artístic, i així va acabar la cursa en poc més d'una hora.

Val a dir que, malgrat l'esforç, els *finishers* quedaren gratament sorpresos al conèixer la història de Borriol, ja que molts d'ells havien estat altres vegades però mai havien tingut ocasió de recórrer el centre antic.

Molts satisfets pel resultat obtingut, esperem poder repetir la prova l'any vinent. I qui sap si, després de l'experiència, els nostres guies s'animaran a córrer la maratón.

1a EIXIDA FOTOGràFICA PER BORRIOL

La Botalària va col·laborar amb Foto B (Col·lectiu Fotogràfic de Borriol) en la 1a Eixida Fotogràfica de Borriol. Aquesta va ser una iniciativa de FotoB per donar a conèixer el nostre poble i gaudir de la fotografia. Una interessant proposta en la qual van participar membres de la nostra associació com Joan Palmer i Josep Cristià Linares per explicar el patrimoni de Borriol.

Més de 30 persones van participar de l'eixida que es va celebrar el dissabte 8 d'abril. Els participants van conèixer i fotografiar llocs emblemàtics del poble com la costereta de les Parres, la Moreria, les muralles del Palau o l'església de Sant Bartomeu. La ruta va ser encara més interessant perquè es va pujar al campanar. Les vistes privilegiades des d'aquest punt van ser un dels principals atractius d'una interessant eixida fotogràfica.

SEGONA EDICIÓ DE LA FIRA DEL LLIBRE DE BORRIOL

El diumenge 30 d'abril, de matí, la plaça de la Font es va omplir de llibres i activitats variades per celebrar la segona edició de la Fira del Llibre del nostre poble.

N'hi havia paradetes de venda de llibres de diverses llibreries i papereries i també de l'Associació Intercultural Món Obert i de l'AMPA del CEIP L'Hereu, aquestes dues per recaptar fons amb finalitats solidàries.

Per ambientar la fira es van dur a terme diversos tallers de manualitats (organitzats per alumnes del grau de Mestre de Primària), de microrelats (pel Club de Lectura de Borriol) i de tècniques de plegat de paper amb el suggerent nom d'"Ales de paper per a la imaginació" (per Yolanda Andreu). També va haver animació infantil i contacontes a càrrec d'Aur-art.

El saló d'actes de l'Ajuntament va ser el lloc on es van fer les presentacions de llibres de diferents temàtiques. Els infantils, "M'agrada la ela geminada" d'Isabel Ribes Ripollés i David Merino Arranz i "Crea el teu conte / Crea tu cuento" il·lustrat per Tica Godoy i la col·lecció "Castelló Negre" i els llibres "El imaginador de pinturas" de Joan Feliu i "Letras cautivas" de Luis Aleixandre.

Com en la primera edició, La Botalària va voler participar a la fira i, per això, va posar una paradeta amb revistes d'altres anys i va aprofitar també per escanejar les fotos antigues que els veïns i veïnes van voler compartir amb nosaltres. Esperem poder tornar a participar en pròximes edicions per fomentar la lectura al nostre poble.

LA BOTALÀRIA EN LA FESTA PER LA LLENGUA

El passat 7 de maig es va celebrar a Borriol la XXX edició de la Festa per la Llengua, organitzada per la Federació d'Escola Valenciana. Van ser moltes associacions locals les que participaren en les diverses activitats organitzades al llarg del cap de setmana per aconseguir que la trobada de Borriol fóra un èxit, amb més de 10.000 visitants vinguts de tot el territori valencià.

La Botalària, com a associació compromesa amb la defensa i difusió del valencià, no podia faltar a la cita i va col·laborar en la diada organitzant una sèrie de visites guiades per donar a conèixer el ric patrimoni històric de Borriol. A causa de l'èxit d'assistència s'organitzaren tres torns de visita que des de les onze del matí i de la mà dels arqueòlegs Joan Palmer i Neus Arquer conegueren els secrets del centre antic i de la Moreria. A continuació, va ser l'historiador Josep Cristià Linares l'encarregat de mostrar els tresors artístics de l'església de Sant Bartomeu, i es va concloure la visita amb un concert de campanes a càrrec del Gremi de Campaners Valencians.

Va ser un matí divertit i emotiu, on locals i visitants pogueren aprendre un poquet més de la història i patrimoni de Borriol, alhora que prenen consciència de la importància del valencià com a dipositari del saber tradicional del nostre poble.

BORRIOL CELEBRA LES PRIMERES JORNADES D'ART RUPESTRE

El mes de juliol passat se celebraren les Primeres Jornades d'Art Rupestre de Borriol, unes jornades organitzades per l'Ajuntament amb l'objectiu de donar a conèixer la importància patrimonial que tenen les pintures rupestres de la Joquera, declarades patrimoni de la humanitat per la UNESCO l'any 1998.

Així, amb la col·laboració de La Botalària i dels Amics del Patrimoni de Borriol, el divendres dia 14 va tindre lloc al saló d'actes de l'Ajuntament la presentació del tríptic divulgatiu de les pintures de la Joquera (disponible a l'Ajuntament i al museu). I tot seguit, el doctor en història i professor de la UNED Pau García Borja va exposar una ponència que, amb el títol "Les pintures de la Joquera en el context de l'art rupestre europeu", explicava als assistents l'evolució de l'art prehistòric europeu i el lloc que en

aquest ocupa el nostre "Bruixot", com a mostra representativa de l'art llevanti peninsular.

Les jornades concloueren el diumenge dia 16, amb una visita guiada a les pintures de la Joquera a càrrec de l'arqueòleg Joan Palmer, que ens va explicar les circumstàncies de la troballa, realitzada per Joan Baptista Porcar l'any 1930 i ens va fer veure com el que hi ha realment representat a les pintures és un caçador amb un arc i un tocat de plomes al cap (a l'estil dels indis americans).

Van ser uns dies molt interessants per a saber un poc més dels nostres avantpassats més remots que esperem poder repetir enguany amb una segona edició de les jornades.

MÚSICA DE LA TERRA: CONCERT XÉ ANIVERSARI ANDREU VALOR

Aprofitant el 10é aniversari en solitari del cantautor Andreu Valor i la seua proposta d'incloure Borriol dins de la gira de concerts que realitzava pel nostre territori amb aquest motiu, i tenint en compte la coincidència d'aniversaris, ja que l'Associació Cultural La Botalària celebrava al 2017 el 20é aniversari de la publicació de la primera revista, vam creure oportú començar un nou projecte que volem que tinga

continuitat en els propers anys. Es tracta d'apropar la música en la nostra llengua al nostre poble i a les nostres festes.

Per això vam decidir participar en els actes de la Setmana Cultural del 2017 mitjançant l'organització d'un concert d'aquest cantautor que va tindre lloc el dissabte 22 de juliol a la Plaça de la Torre.

Amb aquest concert, a banda de donar a conèixer músics de la nostra terra a les borriolenques i borriolencs, volíem fer-los arribar uns valors que compartim plenament amb Andreu com són l'estima per la llengua, per la cultura, per la terra i per les persones que l'habiten, el respecte, la tolerància, el suport als col·lectius més oblidats de la nostra societat, la defensa del que creiem just, sempre des del diàleg... Uns valors que fan que la nostra societat vaja caminant cap a un món més just.

Tenint en compte la trajectòria solidària d'Andreu Valor i aquests valors de què parlàvem, vam pensar donar-li un caràcter solidari a l'acte. Per això vam demanar la col·laboració dels Quintos 2017 per a que feren un bingo solidari durant el sopar de pa-i-porta que havien organitzat. Entre això i les aportacions del públic durant el concert es van recollir un total de 107,16 € que es van entregar a l'Associació Intercultural Món Obert per als projectes que porten endavant.

El format triat per al concert va ser el trio acústic, per la qual cosa Andreu, acompanyat per la seua guitarra, va comptar amb la col·laboració d'Alícia Giner al violoncel, Carlos Medina a la guitarra i Blai Antoni Vañó al so i les textures.

Durant més d'hora i mitja que va durar el concert, Andreu Valor va compartir amb el públic algunes de les cançons més representatives d'aquests deu anys que porta dedicant-se a la música en solitari. Unes cançons carregades de tendresa i solidaritat, però que també denuncien amb fermesa i claredat les injustícies socials, culturals i mediambientals d'aquesta societat de la que formem part, amb la idea de remoure consciències i fer que reflexionem i que no ens quedem callats davant de les injustícies, sinó que fem el que estiga en les nostres mans per evitar-les i millorar aquest món.

Entre cançó i cançó el cantautor va anar desgranant el que l'havia mogut a escriure i compondre cada cançó, fent-nos partícips d'aquest procés creatiu, i va intercalar algunes anècdotes relacionades amb les cançons o concerts anteriors.

Esperem que els que van poder assistir al concert gaudireu tant com nosaltres d'eixa nit i poder seguir amb aquest nou projecte els propers anys.

LAIDA JAUREGUI GUANYA EL CONCURS FOTOGRÀFIC DE LA BOTALÀRIA

Un any més, La Botalària hem organitzat el concurs fotogràfic de la revista. Ja portem 5 edicions per tal de potenciar la disciplina artística i cultural de la fotografia a Borriol.

Aquesta edició hem rebut més de 20 fotos de diferents autors/es. A més, hem de destacar la gran qualitat d'algunes obres presentades, fet que ha dificultat la nostra elecció. L'originalitat per mostrar nous espais de Borriol i l'acceptació de les bases han estat els motius principals del premi. Finalment, ens hem decantat per una foto de Laida Jauregui Salvia on es mostra una visió nocturna de les muntanyes de la Botalària. La imatge guanyadora la podeu observar a la portada d'aquesta revista.

El premi consisteix en una dotació econòmica de 100€, un diploma acreditatiu i un lot de productes de La Botalària.

L'A. C. La Botalària agraeix a totes les persones que han participat d'aquest concurs. Convidem a tothom a participar en pròximes edicions per captar les millors imatges del nostre poble.

CONTINUEM FENT GRAN L'ARXIU DE FOTOGRAFIES ANTIGUES DE LA BOTALÀRIA

La Botalària va eixir al carrer el passat 2017 per tal de recollir noves fotografies antigues i, d'aquesta manera, ampliar l'arxiu. Ho vam fer tant el dia de la Fira del Llibre, com dos caps de setmana d'octubre. Amb aquestes recollides són moltes les fotos que tenim al nostre arxiu, però creiem que encara hi han moltes per digitalitzar. Aquesta és una feina necessària perquè aquetes imatges tan apreciades no es perden, ni tampoc oblidem en el futur les històries que van transcórrer dins de les fotos de molts borriolencs i borriolenques.

El procés és molt senzill. La gent ve a la font amb les seues fotos antigues, nosaltres les escanegem al moment i anotem les seues dades bàsiques: nom, persones que ixen, any i propietari/a.

Aquesta edició hem comptat amb la col·laboració de Martí Fotógrafa, que ens ha deixat material professional per a un escaneig de qualitat de les fotos. Des de La Botalària li agraïm la seua col·laboració desinteressada per tal de preservar el patrimoni fotogràfic del nostre poble.

En aquesta revista podeu observar una selecció de les més de 50 fotos que hem digitalitzat aquest any. Sabem que l'apartat de fotos antigues és un dels principals reclams de la revista, per això intentem posar el màxim esforç possible perquè els nostres lectors/es gaudisquen de les millors imatges possibles.

Des d'aquestes línies volem donar les gràcies a totes les persones que ens han aportat, en aquests anys, les seues volgudes imatges.

MÉS DE 20 ANYS DE REVISTA LA BOTALÀRIA A BORRIOL

La tardor del 1997 un grup de gent, amb ganes de portar a terme un projecte cultural per al poble, va llançar 500 exemplars de la primera edició de la revista *La Botalària*.

Una iniciativa que ja fa més de 20 anys que intenta servir de vehicle de comunicació a la gent de Borriol i busca transmetre tota la informació que està al nostre abast sobre el poble.

Són ja un total de 19 revistes, entre la primera i la segona època, amb la participació i col·laboració de moltíssimes persones que han fet créixer aquest projecte editorial, aportant el seu gra d'arena. Socis, empreses col·laboradores, participants en els concursos, borriolencs/es que ens aporten fotografies any rere any, autors/es que ens envien

articles de forma desinteressada, aquells/es que han format part en algun moment del consell de redacció de la revista, correctors/es i sobretot, lectors/es: Gràcies!

Vint anys després podem respondre molt positivament a la pregunta que es van fer els qui van editar la primera revista: "Quina serà la resposta de la gent? Imprevisible."

**Pintures
Rupestres
de l'Albaroc
XX Aniversari
Patrimoni de
la Humanitat
1998-2018**

2017

BORRIOL A LA PREMSA

Aquests titulars han estat extrets de l'hemeroteca digital dels següents diaris:
Las Provincias, Levante-EMV i Mediterráneo.

Mediterráneo 03/01/2017

Borriol reduce su deuda en 777.999 euros en año y medio

Levante de Castelló
EL MERCANTIL VALENCIANO 09/02/2017

Borriol adjudica la remodelación del cementerio para construir 104 nichos

Mediterráneo 14/02/2017

Rescatado de una cueva de Borriol tras pasar 5 días herido y sin agua

Levante de Castelló
EL MERCANTIL VALENCIANO 17/02/2017

Els XXXV Jocs Esportius arranquen demà en el trinquet de Borriol

Mediterráneo 29/03/2017

El PP frena la moción de censura y Borriol saca adelante sus cuentas

Mediterráneo 27/04/2017

Borriol activa su presupuesto sin alegaciones de la oposición

Levante de Castelló
EL MERCANTIL VALENCIANO

21/06/2017

Borriol cierra el ejercicio del año pasado con un superávit de 190.000 euros

LAS PROVINCIAS

03/07/2017

Pablo de Borriol, primer campeón de frare

Mediterráneo

23/09/2017

Educación empieza a tramitar el proyecto de instituto en Borriol

Levante de Castelló
EL MERCANTIL VALENCIANO

10/10/2017

Borriol recupera el edificio del antiguo consistorio como nuevo museo de historia local

Levante de Castelló
EL MERCANTIL VALENCIANO

06/11/2017

La delincuencia desciende en Borriol un 29% en 2017

Mediterráneo

25/11/2017

El colector de Borriol se licitará en el 2018

Levante de Castelló
EL MERCANTIL VALENCIANO

25/11/2017

El Consell financiará el 90% de las obras del colector de aguas entre Castelló y Borriol

Levante de Castelló
EL MERCANTIL VALENCIANO

25/11/2017

El Consell autoriza una nueva Tourist Info en el municipio de Borriol

- Crònica -

QÜESTIÓ DE CONFIANÇA

✍️ Álvaro Sales Fabregat (redactor del Levante de Castelló)

Governar amb certa estabilitat a Borriol és, des de fa ja uns quants anys, una tasca complicada. Majories al consistori se n'han conformat sí, però han durat el que han durat. Moltes han sigut les combinacions que s'han portat a terme al llarg dels últims anys i poques, per no dir quasi cap, les que han tingut una continuïtat. Una tònica que s'ha repetit aquest 2017 i que, com no podia ser d'una altra manera, ens ha regalat un concepte que fins ara ens era desconegut: la moció de confiança. Una nova peça en un complex trencaclosques encara obert.

En l'anterior crònica vam repassar com va acabar l'idil·li Compromís-Veïns. Les dos formacions van pactar una majoria després de les eleccions de 2015 per fer alcalde a Silverio Tena i, a la vegada, tancar una etapa de 16 anys de governs del Partit Popular. Des que el grup de Jordi Carballeira i Sergio Martínez va decidir abandonar l'executiu a febrer de 2016, Tena van haver de gestionar el consistori amb minoria. Compromís tenia i té el suport de Francisco Pastor del PSPV, però la

suma dels dos partits els obligava a dependre del PP i Veïns. Res de nou.

El popular Adelino Santamaría ja va haver de governar sense majoria part de la legislatura 2007-2011, després de la marxa de Batiste Esteve, i diversos mesos al mandat 2011-2015, quan Veïns va deixar l'executiu. També va haver de liderar un govern en minoria Iban Pauner, anterior alcalde i ara regidor del PP, que va acabar legislatura passada sense una majoria suficient quan va abandonar Veïns una altra vegada els populars. Silverio Tena tenia un camí similar als dels dos exalcaldes. Sense majoria, havia de guanyar-se la confiança de qui tenia davant.

L'executiu de Compromís-PSPV donava compte el gener passat de la prorrogació dels pressupostos municipals. Dels de 2014. Davant la falta de suport, Tena va prorrogar uns comptes heretats d'Adelino Santamaría. Des que Veïns va eixir del govern, la seua postura va ser més crítica davant els seus antics socis. Compromís i PSPV per un

costat i PP i Veïns per un altre. La negociació dels pressupostos va ser una mostra d'aquest distanciament.

Tots els grups estaven disposats a pactar els comptes de 2017, però no es va arribar a cap acord. Mentre Compromís defensava que els nous pressupostos incorporaven la majoria de les propostes que el PP i Veïns havien formulat, els dos grups de l'oposició denunciaven públicament la falta de diàleg del govern, crítica que personalitzaven en l'alcalde. Deien estar disposats a no impedir la seua aprovació sempre i que hi estigueren "consuats", que no ho consideraven. Cadascú tenia una posició ben distinta davant el concepte de "consens".

Tena volia uns pressupostos nous. Per això, va llançar una última carta, quan la partida pareixia ja acabada. L'alcalde va plantejar una moció de confiança sobre la seua figura. Silverio Tena criticava el "bloqueig" que PP i Veïns, amb majoria de l'oposició, estaven portant a terme amb les seues

votacions. O li deixaven governar amb uns pressupostos nous, o PP i Veïns entraven a manar. Tena va deixar l'alcaldia en mans de l'oposició. La pilota estava ara a la teulada de PP i Veïns. L'oposició era qui havia de decidir el futur del consistori.

Així, els populars tenien l'oportunitat de recuperar l'alcaldia dos anys després d'haver-la perdut. Un caramel massa sucós com per a deixar-lo passar a la primera de canvi. Mentrestant, Veïns podien retornar al govern i portar a terme totes aquelles mesures que, segons van criticar en el seu dia, Compromís no els va deixar fer quan governaven junts. I de passada, tot siga dit, llevar del govern els seus antics socis, amb qui no mantenen una relació massa fluida.

Compromís i PSPV van perdre la votació, com era esperat. Ni PP i Veïns anaven a ratificar uns pressupostos que, segons van criticar, no eren seus. Van votar en contra dels comptes per a 2017 i, per tant, de la moció de confiança de Tena. S'obria llavors un període d'un mes per a plantejar un govern alternatiu. Un nou executiu. Un nou alcalde per a Borriol.

De seguida, Veïns va llançar tota la responsabilitat cap als populars. A qui els corresponia moure fitxa i presentar candidat a l'alcaldia era al Partit Popular, defensaven. Quan el PP els presentara el seu projecte, decidirien què fer. Per contra, al Partit Popular van encarar aquest període amb cautela. No es podien permetre fer un pas en fals. Per això, Iban Pauner i l'executiva local va fer una extensa ronda de converses amb militants i simpatitzants i veïns i associacions per a conèixer de primera mà opinions de la gent no involucrada directament.

Hi havia dubtes. I és que els populars havien de posar a la balança els pro i els contra de recuperar l'alcaldia. Els aspectes favorables eren evidents, però

calia valorar també els altres. Els que plantejaven aquests dubtes. Per un costat estava la situació econòmica. El deute municipal era de 2'7 milions d'euros. A més, Pauner criticava que hi havia "més de 200.000 euros en factures sense pagar". Per un altre, estaven les reticències de pactar amb Veïns.

Governar amb certa estabilitat a Borriol és, des de fa ja uns quants anys, una tasca complicada.

El PP no volia entrar a governar en minoria, amb cinc regidors de tretze. L'altra possibilitat era formar un nou govern amb Carballeira i Martínez. Seria el tercer pacte en menys de cinc anys. "Fem el que fem, malament", em va comentar aquells dies una persona propera al PP. Veïns els van brindar els seus dos vots per a fer Pauner alcalde, però no volien governar de nou junts.

El dia que es complia el termini per a presentar la moció de censura, el PP van anunciar a la seu del partit a Castelló que continuarien a l'oposició. "Governar sols és impossible. No tindriem estabilitat i el marge de maniobra hauria sigut nul", va explicar Iban Pauner, que va anunciar "una oposició honesta però dura. Fins ara hem fet una oposició lleugera". Davant aquesta decisió, Veïns van criticar que "el PP no ha volgut governar. Som un partit seriós, no la falca de ningú". I Tena va dir que "PP i Veïns són incapaços de construir una alternativa".

I una vegada acabat aquest procés, el de la qüestió de confiança, els pressupostos de Compromís i el PSPV es van aprovar automàticament i tot va tornar al seu lloc. El govern per una banda,

i l'oposició per una altra. I com tot a Borriol es repeteix, el govern va portar a debat els comptes per a 2018 i PP i Veïns els van rebutjar. Aquesta vegada, l'oposició va defensar que el pressupost no complia la regla de la despesa. Per la seua part, Tena va argumentar que aquesta circumstància es podia corregir a posteriori amb un pla econòmic financer. No va haver acord i els pressupostos es va prorrogar. Els de 2017. I així va acabar l'any. Un any en que la qüestió de confiança plantejada per l'alcalde va centrar tota l'atenció.

I com que em quede sense espai, comentaré quasi telegràficament alguns assumptes que no voldria deixar fora. La Generalitat i la Diputació van signar un conveni per a executar fer fi les obres del col·lector que unirà les depuradores de Castelló i Borriol per tal d'acabar amb el problema del tractament d'aigües residuals. El Consell assumirà el 90% del cost i la Diputació el 10% restant i la redacció dels projectes. Cal recordar que el consistori rep periòdicament sancions de la Confederació Hidrogràfica del Xúquer pels vessaments irregulars de l'actual planta, que el consistori està assumint, però que reclamarà a la Diputació, responsable del seu manteniment, segons defensa l'alcalde Silverio Tena.

Sobre el projecte de l'institut, la Conselleria d'Educació ha donat el vist-i-plau a la seua construcció, però ara cal trobar lloc idoni per a ubicar-lo. El consistori ha de buscar un espai on poder fer l'obra. Es barallen diverses opcions, totes elles en parcel·les privades ja que el municipi no compta amb terrenys públics on poder fer el centre. I per últim, ja a nivell purament polític, Maryuri Gutiérrez va substituir José Miguel Carbó com a nova regidora de Compromís. Comença un 2018 que segur serà mogut. Any preelectoral.

BORRIOL, CENTRE DE LA FESTA PER LA LLENGUA 2017

✍️ Rosa Agost Canós

✍️ J. Rafael Ramos Alfajarín

Borriol, el passat 7 de maig, va tindre com a gran protagonista l'escola. Per primera vegada, el nostre poble va ser l'amfitrió de la Festa per la Llengua acollint una de les trobades que l'entitat Escola Valenciana organitza anualment per totes les terres valencianes. L'edició d'enguany (2017) representava un fita simbòlica. Era la trobada número trenta: trenta anys reivindicant de manera festiva a les comarques de Castelló la presència del valencià a escola com un fet que ha de ser normal.

L'interés de les entitats educatives i culturals de Borriol per acollir la festa ja venia d'anys arrere. Però el pas més gran es va fer l'any passat, quan membres del CEIP l'Hereu, de l'Ajuntament i de l'AMPA de l'Hereu ja van participar en l'organització de la Festa per la llengua que va tindre lloc a la Universitat Jaume

I. Després, una comissió molt extensa, presidida per Escola Valenciana, va treballar al llarg d'uns quants mesos perquè el 7 de maig la trobada de Borriol fora un èxit de participació i assistència.

Durant el mes previ, el poble es va anar preparant amb activitats molt diferents que van tindre el punt de partida en la presentació de la Festa a l'Escola l'Hereu l'11 d'abril. Després va haver-hi altres activitats prèvies: la conferència de la Dra. Laura Portolés Falomir, de la Universitat Jaume I, que va parlar del valencià com a llengua facilitadora del plurilingüisme; el concurs de microrelats fets a partir de paraules típiques de Borriol, organitzat pel Club de lectura de Borriol; sessions de cinema en valencià, patrocinats per l'UJI; tallers de gastronomia, dirigits per l'Associació de mestresses de casa de Borriol; caminades

per la Joquera, guiades pel Club Muntanyer La Pedrera; o concerts de música de grups locals, com *Égalité* i *Calmoso & the Black Fang*.

Finalment, va arribar el dia de la festa, i la trobada va tindre un gran èxit. Milers de persones, pares, mares, xiquets, xiquetes, iaies i iaies, procedents de totes les comarques de Castelló i de més enllà van vindre a Borriol a compartir el goig de celebrar l'estima per la nostra llengua i la necessitat de continuar treballant per la igualtat dels drets dels valencianoparlants davant del menyspreu que mostren determinats sectors polítics i socials. Qualsevol persona que es va arrimar a la nostra vila va poder comprovar que la trobada va ser tot un èxit.

Però l'èxit no és una cosa atzarosa. De fet, és sobretot gràcies a la

Festa per la Llengua a la plaça de la Font // Foto: Ivan Torres

implicació de tots els borriolencs que el poble es va obrir a la resta dels valencians i els va fer sentir-se com a casa. A primera hora, el campanar ja els donava la benvinguda amb un concert de campanes ben especial. El dia s'ho mereixia, i no podien faltar tampoc autoritats polítiques, acadèmiques i socials ben destacades: Vicent Moreno i Natxo Badenes, president i vicepresident d'Escola Valenciana, respectivament; tot l'ajuntament de Borriol, amb l'alcalde Silverio Tena al capdavant; el CEIP L'Hereu, amb el seu director com a representant Jesús Albiol; el conseller de Cultura de la Generalitat Valenciana, Vicent Marzà, i el Director Territorial d'Educació, Robert Roig; els caps de servei de Cultura i Educació, Cristian Linares i M. Josep Palmer, respectivament; el vicepresident de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, Joan

Milers de persones, pares, mares, xiquets, xiquetes, iaies i iaies, procedents de totes les comarques de Castelló i de més enllà van vindre a Borriol a compartir el goig de celebrar l'estima per la nostra llengua i la necessitat de continuar treballant per la igualtat dels drets dels valencianoparlants.

Rafael Ramos; el rector de l'UJI, Vicent Climent; la degana de la Facultat de Ciències Humanes i

Socials de l'UJI, Rosa Agost; i un llarg etcètera, que simbolitza una mostra del suport que Borriol ha tingut per part de la societat valenciana.

Feta la inauguració, van anar succeint-se activitats i actes ben diversos al llarg del matí: la Societat de Colombicultura l'Estrella va amollar coloms; el Grup de dolçainers i tabaleters de Borriol va fer una cercavila; hi va haver una visita guiada pel zona antiga, la moreria i l'església de Sant Bartomeu; alumnes de l'IES Bovalar, institut públic dels joves de Borriol, van realitzar un recital poètic i una actuació musical; i no va faltar tampoc una exhibició de muixerangues. El tast popular de coca fullada i caellona de Pepito ens van donar forces per a continuar un matí ben intens i divertit amb un ventall de tallers i activitats ben divers: tallers de

Autoritats a la Festa per la Llengua // Foto: Escola Valenciana

Concert Botifarra a Banda // Foto: Pepe Girona

robòtica, a càrrec de l'UJI; dels Nanos i gegants de Borriol, de la Muixeranga de la Plana i Conlloga-Muixeranga de Castelló, dels Dimonis amb Botafocs; actuacions del Grup de Dansa l'Hereu de Borriol i de l'Associació del Grup Ramell de Castelló.

Moltes escoles i instituts de les comarques més pròximes a Borriol es van sumar a l'Escola l'Hereu de Borriol per a mostrar tot el que són i tot el que fan, i per a defensar una escola plurilingüe a partir d'una escola en valencià. Perquè viure en valencià és la nostra manera de viure i de sentir-nos valencians, i perquè no hem d'oblidar que l'ensenyament en general, i l'aprenentatge de llengües en particular, ha de partir del coneixement i del reconeixement de la nostra llengua i de la cultura que ens és més pròxima i ens identifica.

Una cercavila, a càrrec de la Unió Musical Lira Borriolenca, va cloure totes les activitats del matí i va marcar l'inici de l'hora de dinar, un moment per a compartir i disfrutar de molts espais del poble. Al llarg de tot el matí, la ràdio universitària VOX UJI, instal·lada a la plaça de la Font, va estar informant de tots els esdeveniments que anaven passant i va projectar una bella imatge de Borriol sobre els seus oients.

La Font tornava a ser a primera hora de la vesprada el centre de la festa, amb un concert de Trobadors. I el punt final i perfecte per a una trobada multitudinària i plena de complicitats i germanor el va posar una actuació magnífica que va tindre lloc al pati de l'Escola l'Hereu. Es tractava de l'espectacle "Botifarra a banda", amb Pep Gimeno "Botifarra" i la Banda de Música Lira Borriolenca. El

pati d'escola estava ple de gom a gom. Ni una cadira buida i totes les grades plenes. Amb un sol que atalbava, però ningú no es movia del seu lloc. L'actuació de la nostra banda acompanyant Pep Gimeno va ser esplèndida, la gent estava molt contenta, i fins i tot es podien veure llàgrimes d'emoció entre els espectadors. No era estrany sentir entre els visitants que una trobada com la de Borriol era difícil de superar.

Un dia de festa inoblidable en què l'eslògan de les Trobades d'Escola Valenciana de 2017, "En valencià, creixem", es va fer realitat. Borriol, juntament amb altres pobles com Verger, Novelda, Crevillent, Sant Vicent del Raspeig, Albalat dels Sorells, Alacant, Fontanars dels Alforins, València, Guadassuar, Vallada i Vinaròs, havia contribuït un any més a unir tots els valencians per una causa ben noble: viure i créixer en valencià.

A close-up photograph of a person's face, focusing on their eyes and nose. They are wearing dark sunglasses. The reflection in the lenses shows the horizontal stripes of the Valencian flag (yellow, red, and white). The text is overlaid on the image in a bold, white, sans-serif font.

**Perquè viure en
valencià és la nostra
manera de viure
i de sentir-nos
valencians, i perquè
no hem d'oblidar
que l'ensenyament
en general, i
l'aprenentatge
de llengües en
particular, ha
de partir del
coneixement i del
reconeixement de
la nostra llengua
i de la cultura que
ens és més pròxima
i ens identifica.**

XXII JORNADES CULTURALS DE LA PLANA DE L'ARC, A VILAFAMÉS

 Ignasi Falomir Palau

Durant els passats dies 20, 21 i 22 d'octubre van tindre lloc, a Vilafamés, les XXII Jornades Culturals de la Plana de l'Arc, una de les trobades culturals més importants de les organitzades a les nostres comarques. La temàtica central d'aquesta edició es va centrar en *El patrimoni immaterial i el patrimoni desaparegut a la Plana de l'Arc*.

La conferència impartida pel catedràtic i doctor en Història de l'Art, a la Universitat de Barcelona, Antoni Josep Pitarch, titulada *Testimonis d'un passat medieval*, va ser la primera activitat cultural de les XXII Jornades Culturals de la Plana de l'Arc, que s'havia inaugurat amb la intervenció del rector de la Universitat Jaume I, Vicent Climent. Elena Sánchez Almela, arxivera de l'Ajuntament de Castelló, va impartir la conferència titulada "Arxius i documents", que tractava sobre la gestió i conservació del patrimoni documental als ajuntaments. En la darrera conferència exposada, que portava per títol *La recuperació del patrimoni immaterial a Vilafamés*, van participar Nativitat Castellet, Gabriel Gil i Xavier Allepuz, del grup de danses El Peiró. Durant la jornada, també es van presentar les publicacions *Temps de silencis*, a càrrec de Marta Trilles, Rafael Ochando i Xavier Miralles, i *Valencians de secà*, de Vicent Pitarch.

Entre les diverses activitats, es van organitzar també tres exposicions, la primera, titulada "Fang i calç tapen molts mals: de calciners a pintors", mostrava aspectes de l'ofici de calciner i dels usos de la calç; la segona, titulada "Les romeries de la Plana de l'Arc", feia un repàs documentat de la història i significat de les romeries

que es realitzen als deu pobles que participen en l'organització de les Jornades de la Plana de l'Arc, i la tercera, titulada "El llegat dels homes-terra", a través d'una exhibició d'objectes mostrava la vida de la gent masovera, buscant la reflexió sobre el que hi havia antigament i el que ens ha arribat.

Entre les comunicacions que es van exposar, cal destacar la nombrosa participació d'autors de Borriol, i també el fet que algunes d'elles tractaven temes referents a la història o patrimoni de Borriol. Les comunicacions impartides van ser:

- "Comunicar el patrimoni material i immaterial a Borriol: una tasca col·lectiva" (Vicent Pallarés Pascual i Lluïsa Ros Bouché).
- "Ensenyament, patrimoni i passat. Allò que una vegada vam ser. L'exemple contextualitzador de la ramaderia medieval a Borriol" (Joaquín Aparici Martí).
- "La cosmovisió de Vilafamés a través de la cultura oral" (Tomás Escuder Palau i Longi Gil Puértolas).
- "Entre aigües" (Anna Valls Verdoy, Altea Ferrando Ibàñez i Andrea Andreu Porcar).
- "La cova del Mollet, a Sant Joan de Moró" (Jesús Almela Agost).
- "Esteles discoïdals de Vilafamés" (Koldo Colomo Castro).
- "Una creu de pedra de l'any 1880: història d'una tragèdia a la Torre d'En Domènec" (Marta Muñoz i Ansuategui).
- "Reglons i jaços de pedra en molins d'oli. Tècniques d'elaboració, transport i manteniment" (Ignasi Falomir Palau).
- "El camp d'aviació de Vilafamés. Un recurs turístic únic a la província de Castelló" (José

Francisco Albelda García, Carlos Mallench Sanz i Blas Vicente Marco).

- "L'arxiu digital de les comarques de Castelló" (Vicent Falomir Delcampo).
- "Les romeries a la Plana de l'Arc" (Xavier Allepuz Marzà).
- "El Planet de Vilafamés. Un sistema estructural de voltes per a la seua sustentació" (Alejandro Gómez i Francisco Grande).

Altres activitats de les jornades van ser la visita comentada a la Cova de Dalt del Tossal de la Font i la Font de la Vila, *Vilafamés una mirada a l'interior*, per altra banda, l'acte de clausura a través de la *performance* col·lectiva, *Art en Viu*, dirigida pel Col·lectiu d'Artistes de Vilafamés, dividida en tres parts: Lligams, Arbres de la cultura i Símbol.

Per a l'organització de les jornades a Vilafamés, es va comptar amb el suport de diverses entitats, l'Associació Cultural La Roca, l'Associació de Joves de Vilafamés, l'Associació d'Amics de l'Ermita Sant Miquel, l'Associació de Mestresses de Casa, l'Ajuntament de Vilafamés, la Universitat Jaume I, la Diputació de Castelló, l'Institut d'Estudis Catalans i la Caixa Rural de Vilafamés.

Les Jornades Culturals de la Plana de l'Arc, que fa vint i dos anys que se celebren, compten amb la participació d'un total de deu pobles. A més de Borriol, formen part Vilafamés, La Pobla Tornesa, Cabanes, Vall d'Alba, Benlloc, Vilanova d'Alcolea, Serra d'en Galceran, la Serratella i les Coves de Vinromà. En definitiva, es tracta, a banda d'un prestigiós esdeveniment cultural, d'una magnífica oportunitat de conèixer, de compartir, d'establir i d'enfortir lligams entre la gent i les associacions dels pobles involucrats.

Borriol en el temps

UN ESPAI DE DIVULGACIÓ DE LA NOSTRA HISTÒRIA PER A TOTS ELS PÚBLICS

Llibrada per espalar mines a Borriol, en 1443
1 DE SETEMBRE DE 2017

Aveniment de cristians i moriscos borriolencs a Castelló entre 1448 i 1454
1 DE SETEMBRE DE 2017

Quin arma hemem fa brancas amon eia entric de la atrop, les cavalleries i les atrop de treballar el camp?
14 SETEMBRE DE 2017

La venda de pedris de garroferers per a l'edificació del barris del Madalar
14 SETEMBRE DE 2017

Arrendament de l'herbes del Quarter de la Vall, el 18
14 SETEMBRE DE 2017

Afermentament per aprendre l'ofici d'encordemur
14 SETEMBRE DE 2017

La crisi i desmembració de l'encordemur
14 SETEMBRE DE 2017

Els articles almonars de les noves matriemonts
14 SETEMBRE DE 2017

BORRIOL.NET, UN RECURS DIVULGATIU A L'ABAST DE TOTTHOM

✍️ Josep Cristià Linares Bayo

L'aparició del web borriol.net al llarg de l'any 2017 ha permès augmentar el nombre de recursos online sobre referències històriques i etnogràfiques sobre el municipi de Borriol. L'indret es defineix com un espai de divulgació de la nostra història per a tots els públics, el que permetrà dur a terme un recorregut cronològic en el temps sobre alguns aspectes interessants que s'han desenvolupat en l'esdevenir dels segles.

El fet que es tracte d'un recurs divulgatiu incideix directament en el caràcter pedagògic, amb la intenció que qualsevol persona pugui ser capaç d'endinsar-se en les nostres tradicions i amb documentació d'arxiu sense tindre excessius coneixements historiogràfics. Al cap i a la fi, el que es pretén tindre un web més on poder gaudir de notícies

diverses i de continguts que han estat fruit de troballes d'arxiu i posats a l'abast democràtic i lliure de tothom.

Alguns dels exemples que podreu trobar ens apropen a la primera imatge que es coneix sobre Borriol, gràcies a la visita pastoral del bisbe de Tortosa, Francesc de Paholach, que l'any 1315 féu un dibuix esquemàtic del nostre poble i el representà acaronat als peus del penyal del castell, amb pontassos i intervals emmurallats que el flanquegen.

Un altre document molt rellevant recull els aveniments de cristians i moriscos borriolencs a la ciutat de Castelló entre els segles XV i XVI, un comportament demogràfic prou constant al llarg de tota la història entre els dos municipis. Gràcies al fons conservat a l'Arxiu Municipal de Castelló sabem com

es deien els moros i els cristians de Borriol, quines possessions urbanes i rústiques tenien i altres trets de les seues vides quotidianes.

Com es va edificant Borriol al llarg de la història també es pot reconstruir arran de la venda dels patis i de finques de garroferers per a edificacions de barris com el Rajolar durant els segles XVIII i XIX. A més a més, algunes de les entrades al web tracten sobre el preu dels utensilis i dels productes agrícoles amb el pas del temps, les explotacions mineres del terme, l'arrendament de les herbes de la Vall perquè pasturaren els ramats de l'Aragó, la regulació de l'ensenyament dels oficis artesanals i molts altres aspectes de la vida quotidiana que podeu conèixer fent tan sols un clic a borriol.net.

EL MUHBO: UN MUSEU DEL POBLE I PER AL POBLE

✍️ Joan Enric Palmer Broch // Fotos: Ivan Torres

24 // ACTUALITAT

El passat 9 d'octubre quedarà en la memòria de molts borriolencs com una diada especial, ja que va ser el dia escollit per inaugurar l'esperada col·lecció museogràfica permanent, que naixia amb el nom de MUHBO (Museu d'Història de Borriol) en l'antiga Casa de la Vila.

Lluny queden ja els anys 80, quan un grup d'estudiants començaven a recollir materials per crear

un museu etnològic a Borriol¹. Materials donats pels veïns i que, en un principi, es dipositaren a l'antiga caserna de la Guàrdia Civil. Poc després, s'afegiren una col·lecció mineralògica aportada per aficionats locals i els materials arqueològics recuperats a les Forques durant les excavacions dels anys 1981 i 1982. Amb ells es pogueren realitzar les primeres exposicions temporals, que es feien coincidir amb les festes de

Sant Vicent i Sant Bartomeu i molts encara recordareu.

A finals dels anys 90, la necessitat de construir un Centre de Salut a Borriol va obligar el trasllat del fons museogràfic a l'antiga Casa de la Vila. Per aquest motiu, Vicent Falomir i Asunción Fernández redactaren el primer projecte de museu per a Borriol: *El Museu Municipal de Borriol. Disseny museogràfic de l'interior de*

1. El grup d'estudiants estava format per: Francisco Canós, Serafí Bernat, José Castellano, Nadal Escrig, José Vicente Valls, José Àngel Ortíz, Luis Miguel Cabo, Alejandro Maireles, José Maria Castellano, Rosendo i Roque Vidal, Vicente i Jaume Chiva, Antonio Llorens i Vicent Falomir. FONT: FALOMIR, V. (2009): "El Patrimoni Cultural i Natural de Borriol". Borriol II. Universitat Jaume I. Castelló.

GERRETA MORISCA
TINAJA MORISCA

Cronologia: Final
siglo XV

Terrisseria: País
Morisca, País

Classe: Cerámica
País: Morisca

Exemplar: No
registrado

Material: Cerámica

Lluny queden ja els anys 80, quan un grup d'estudiants començaven a recollir materials per crear un museu etnològic a Borriol.

l'antiga Casa de la Vila de Borriol, que es va presentar a l'ajuntament l'any 1998. Tot seguit, començaren les obres de condicionament de l'edifici, executades per l'ajuntament l'any 1999 i, un any després, la Generalitat Valenciana reconeixia oficialment la Col·lecció Museogràfica Permanent de Borriol.

Així, l'any 2000, tot semblava enllestit per convertir Borriol en un referent museogràfic provincial. Però, malauradament, el desinterès dels successius governs municipals propicià que el somniat Museu Municipal de Borriol mai es fera realitat. Entretant els materials dipositats a la Casa de la Vila anaven quedant arraconats i a mercè dels espoliadors².

L'any 2000 tot semblava enllestit per convertir Borriol en un referent museogràfic provincial. Però, malauradament, el desinterès dels successius governs municipals propicià que el somniat Museu Municipal de Borriol mai es fera realitat.

El punt d'inflexió a aquesta lamentable situació va arribar l'any 2016, quan el pèssim estat de conservació del fons va obligar a la Direcció Territorial de Patrimoni Cultural Valencià a instar l'ajuntament a prendre mesures si volia conservar la categoria de Col·lecció Museogràfica Permanent. Cal saber que la derogació d'aquesta categoria

2. Espoli contrastat amb la confrontació dels inventaris de materials realitzats per Xavier Allepuz l'any 2000 i per Joan Palmer l'any 2016. Així mateix, a aquest espoli caldria afegir el de les peces arqueològiques sostretes amb anterioritat a l'any 2000 que ja no figuren en l'inventari d'Allepuz.

"Inventari post mortem del morisc Pere Farag (1551) i l'inventari post mortem del morisc Pere Farag (1551)

En la casa de Farag, se troben de primeres unes eines de treball i eines de vida, que són molt interessants per la seva antiguitat i perquè són molt diferents de les que s'utilitzen avui dia. A més, són molt boniques i tenen un valor històric molt gran. Les eines de treball són: unes eines de fusta i unes eines de ferro. Les eines de vida són: unes eines de fusta i unes eines de ferro.

En la casa de Farag, se troben de primeres unes eines de treball i eines de vida, que són molt interessants per la seva antiguitat i perquè són molt diferents de les que s'utilitzen avui dia. A més, són molt boniques i tenen un valor històric molt gran. Les eines de treball són: unes eines de fusta i unes eines de ferro. Les eines de vida són: unes eines de fusta i unes eines de ferro.

La col·lecció d'eines és molt interessant perquè són molt antigues i tenen un valor històric molt gran. A més, són molt boniques i tenen un valor estètic molt gran. Les eines de treball són: unes eines de fusta i unes eines de ferro. Les eines de vida són: unes eines de fusta i unes eines de ferro.

En la casa de Farag, se troben de primeres unes eines de treball i eines de vida, que són molt interessants per la seva antiguitat i perquè són molt diferents de les que s'utilitzen avui dia. A més, són molt boniques i tenen un valor històric molt gran. Les eines de treball són: unes eines de fusta i unes eines de ferro. Les eines de vida són: unes eines de fusta i unes eines de ferro.

... als troballis de moltes molines"

SEGLES XVI-XVII

La col·lecció d'eines és molt interessant perquè són molt antigues i tenen un valor històric molt gran. A més, són molt boniques i tenen un valor estètic molt gran. Les eines de treball són: unes eines de fusta i unes eines de ferro. Les eines de vida són: unes eines de fusta i unes eines de ferro.

comportava el trasllat del fons al Museu de Belles Arts de Castelló, el que hauria suposat una pèrdua irreparable per al patrimoni borriolenc.

L'actual equip de govern, conscient d'aquest fet, va reaccionar a temps donant les primeres passes per revertir la situació. La primera d'elles, el mateix any 2016, va ser la convocatòria d'una beca per inventariar i avaluar l'estat de conservació dels materials del fons. Els resultats d'aquest treball van permetre dissenyar un nou projecte museogràfic acord a les directrius de la Llei de Patrimoni Cultural Valencià, la qual estableix com tota Col·lecció Museogràfica Permanent deu garantir la conservació del seu fons, l'obertura al públic i l'accés per a investigadors.

Per assolir aquests objectius, a inicis de l'any 2017 es va haver d'adequar l'edifici de la Casa de la Vila: s'habilitaren rampes i lavabos per a persones amb diversitat funcional, es millorà la instal·lació elèctrica, es

pintaren les sales expositives i s'instal·là un retroprojector i un nou sistema d'alarma per garantir la preservació del fons. Simultàniament, es plantejava la necessitat de crear una plaça d'informador turístic encarregat de l'obertura al públic de la col·lecció.

D'acord amb els materials conservats al fons, el nou projecte museogràfic quedava dividit en tres àrees temàtiques diferenciades: Arqueologia en la planta baixa, Història en la primera planta i Etnologia en la segona.

D'acord amb els materials conservats al fons, el nou projecte museogràfic quedava dividit en tres àrees temàtiques diferenciades: Arqueologia en la planta baixa, Història en la primera planta i Etnologia en la segona. Les quals s'obririen al públic en fases successives, estant la primera la dedicada a la Història de Borriol que es va inaugurar el passat 9 d'Octubre.

Aquesta àrea temàtica abasteix el període comprés entre els segles VII i XIX. El seu discurs expositiu va ser elaborat conjuntament per Josep Cristià Linares i qui subscriu, encarregats de la confecció dels panells explicatius i de la selecció de les peces exposades. Tasques que no s'hagueren pogut dur a terme sense l'assessorament de Josep Lluís Gil, tècnic de museus de la Conselleria de Cultura i les col·laboracions de prestigiosos investigadors com la filòloga Carme Barceló i l'historiador Pierre Guichard, així com per la implicació de voluntaris locals i demés gent compromesa amb la protecció del patrimoni de Borriol³.

3. En aquest sentit volem agrair especialment l'ajuda oferta per l'arqueòloga Neus Arquer, qui va participar en la selecció de peces de la Moreria i ens facilità els seus dibuixos; per Felipe Rubio, qui ens va ajudar a seleccionar i netejar les peces dipositades en la Col·lecció Museogràfica; per Natxo Falomir, qui ens va proporcionar valuosa informació oral sobre les Guerres Carlines a Borriol; per Simó Francisco, que va col·laborar en la confecció del mapa d'alqueries andalusines; i per Sergio Sánchez, qui va aportar algunes peces de la seua col·lecció particular.

Començant l'itinerari expositiu, el primer espai amb què ens trobem és el dedicat al període andalusí, que compren entre els segles VII i XIII de la nostra era. En ell es pot veure la transcripció del document més antic que nomena Borriol, allà pel segle XII, i un interessant mapa on es troben situats tots els jaciments andalusins coneguts del nostre terme. Entre els materials exposats destaquen dos fragments de rajola provinents de la Moreria amb escriptura àrab i que constitueixen un dels pocs exemples d'aquests tipus de peça trobats en terres valencianes.

La següent sala està dedicada a la Baixa Edat Mitjana (segles XIII-XV) i està presidida per una imponent fotografia de la Moreria i el Castell. La imatge serveix per il·lustrar la societat dual del Borriol posterior a la conquesta cristiana, on conviurien musulmans i cristians durant més de 300 anys.

Entre aquesta sala i la destinada a l'Època Moderna hi ha un espai de transició ocupat per un vistós panell amb l'inventari de béns de la família Faraig, una de les famílies morisques més importants de Borriol. El document ens permet conèixer com era un aixovar domèstic morisc al segle XVI i comprovar com aquests no diferien gaire dels

aixovars tradicionals de les cases borriolenques.

En la sala dedicada a l'Època Moderna (segles XVI-XVII) s'incideix especialment en l'expulsió dels moriscos de l'any 1609 i en les seues conseqüències per al poble de Borriol, que quedà sumit en una greu crisi econòmica i social de la que no es refaria fins ben entrat el segle XVIII. En el mateix sentit, una espectacular fotografia de les pintures murals del presbiteri de l'església de Sant Bartomeu il·lustra el poder de l'Església en aquest període dintre del marc de la Contrareforma.

Finalment, els panells del saló principal es van reservar per als segles XVIII i XIX. Uns segles convulsos per a Borriol, immers en les guerres de Successió, del Francès i Carlines. Els panells expliquen els canvis polítics i socials que aquests conflictes ocasionaren en Borriol i com el poble va saber refer-se'n amb el major creixement demogràfic i urbanístic experimentat fins als nostres dies.

És en aquest espai on també trobem el gruix dels materials exposats, en la major part provinents de les excavacions de la Moreria i dels fons de la Col·lecció Museogràfica Permanent. Estan agrupats en quatre vitrines d'acord

amb el discurs cronològic de l'exposició: període andalusí, baixa edat mitjana, època moderna i època contemporània. Entre ells es poden contemplar peces de gran rellevància per a la història de Borriol: ceràmiques islàmiques i cristianes, un bací i una gerreta mudèjars, una vaixel·la barroca i una altra del segle XIX, així com alguns joguets tradicionals com l'"escuradeta".

A mode de conclusió, la inauguració del MUHBO no haguera estat possible sense tots els borriolencs que des dels anys 80 han somiat amb un museu per a Borriol. Gent que ha contribuït amb donacions i hores de treball per fer realitat el seu somni i als que ara, com a poble, no podem decebre. És per això que no podem dormir-nos i començar a treballar ja en el següent pas: l'obertura de les sales d'Arqueologia i Etnologia. Un projecte, que com l'acabat d'inaugurar, també necessitarà de la implicació de la societat borriolenca i de les institucions que la representen, independentment del seu signe polític.

BORRIOL RESTAURA ELS CONTRAFORTS DEL PALAU

 La Redacció

Entre els mesos de novembre i desembre es dugueren a terme els treballs de restauració dels contraforts del Palau, obres finançades per la fundació Blasco de Alagón i coordinades per l'arquitecte municipal Carlos Navarro.

El treballs van estar adjudicats a l'empresa local Mamposteria Falomir S.L. i consistiren en la reposició de les pedres caigudes del parament sud del Palau i dels contraforts que el sustenten. Així mateix, per evitar possibles accidents, també es va recreïxer un tram de la muralla oest de la vila. En la restauració s'utilitzaren materials i tècniques constructives tradicionals comptant amb l'assessorament de Fermí Font, arquitecte tècnic especialista en construccions de tàpia, i la supervisió dels arqueòlegs Neus Arquer i Joan Palmer.

En la restauració s'utilitzaren materials i tècniques constructives tradicionals.

Els treballs es completaren amb l'adequació d'una nova rampa d'accés des del carrer del Palau, la il·luminació dels contraforts i la instal·lació d'un panell informatiu.

Les obres al Palau han suposat la valoració d'aquest racó de Borriol, que, de l'oblit, ha passat a ser punt de visita obligada per a tot aquell que vulga apropar-se a la nostra història.

Contraforts del Palau abans de restaurar // Foto: Ivan Flor

LA RELLEVÀNCIA PATRIMONIAL D'INDRETS COM EL CEMENTERI

✍️ Josep Cristià Linares Bayo

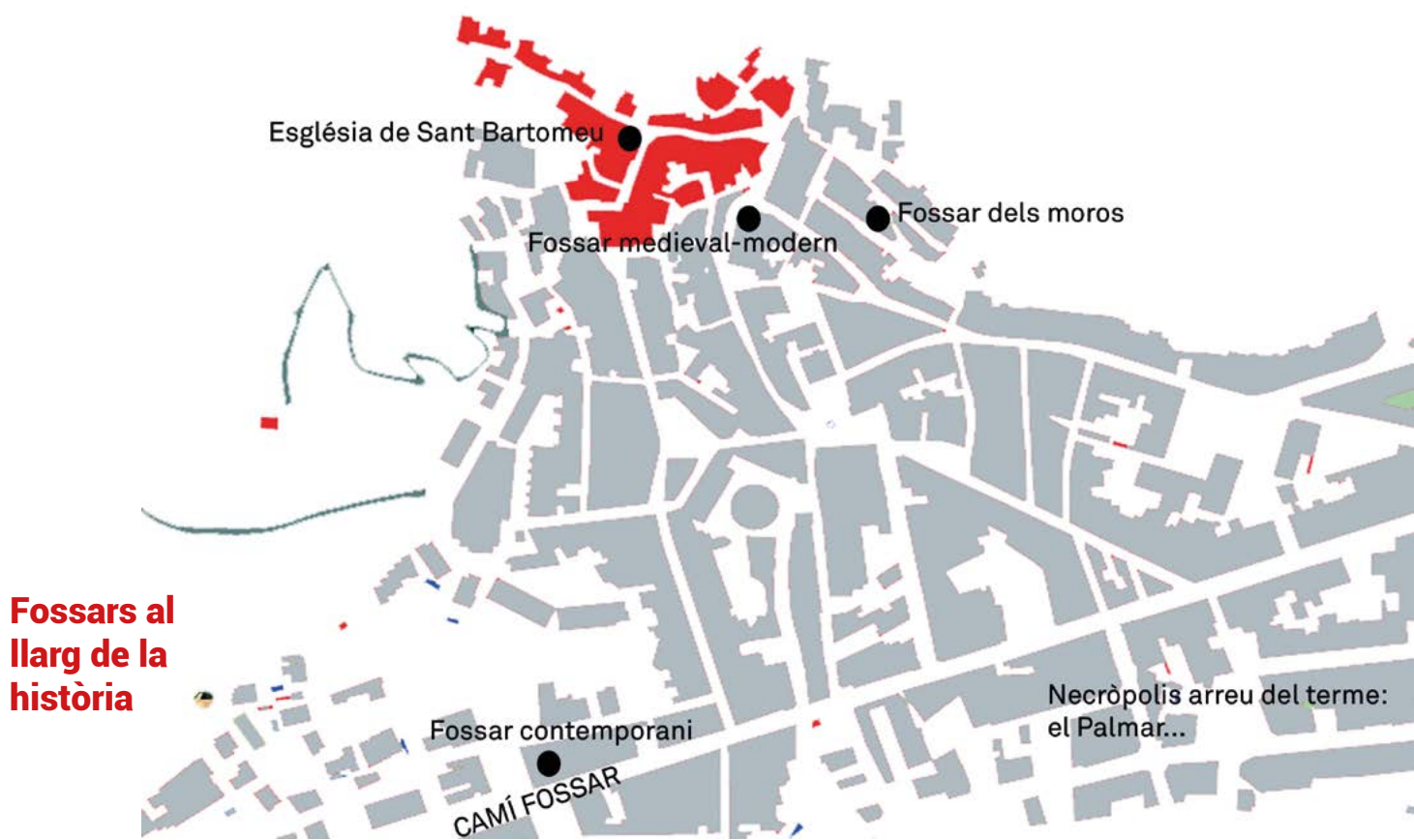
Quan es parla de cementeris normalment associem el terme a la celebració de Tots Sants i també al record dels éssers estimats que ens han deixat. Sovint, i fruit de la influència cultural judeocristiana, tendim a relacionar-ho amb esdeveniments o paisatges lúgubres, encara que la literatura també vincula aquests espais amb moments de gran producció cultural, com fou el Romanticisme. Indefugiblement, els cementeris s'han convertit també en molts racons del món, en veritables espais patrimonials, que es generen de manera paral·lela a les vicissituds històriques i artístiques del moment en què succeeixen els fets. Tant és així, que una de les diferents variables en què es fonamenta el turisme com a recurs econòmic, ens remet a la visita a espais sagrats o fossars que contenen mostres

escultòriques o arquitectòniques d'una excel·lència singular que atrau milers de visitants any rere any.

Etimològicament, tenim dos paraules que usem de manera principal per definir el lloc on descansen els nostres difunts: d'una banda "fossar", que també existeix en castellà ("fosal"), i que es deriva del llatí medieval "fossa", que significa excavació o clot; i de l'altra, "cementeri", en aquest cas d'origen grec (koimetérion), que simbolitzava el lloc on, d'acord amb la creença cristiana, s'anava a dormir fins a la resurrecció. El primer cas està clarament en recessió en la nostra llengua a favor del segon terme, però encara es manté viu en la parla quan ens referim al camí (del) Fossar. Existeix un tercer terme, la necròpolis, que s'aplica principalment en la

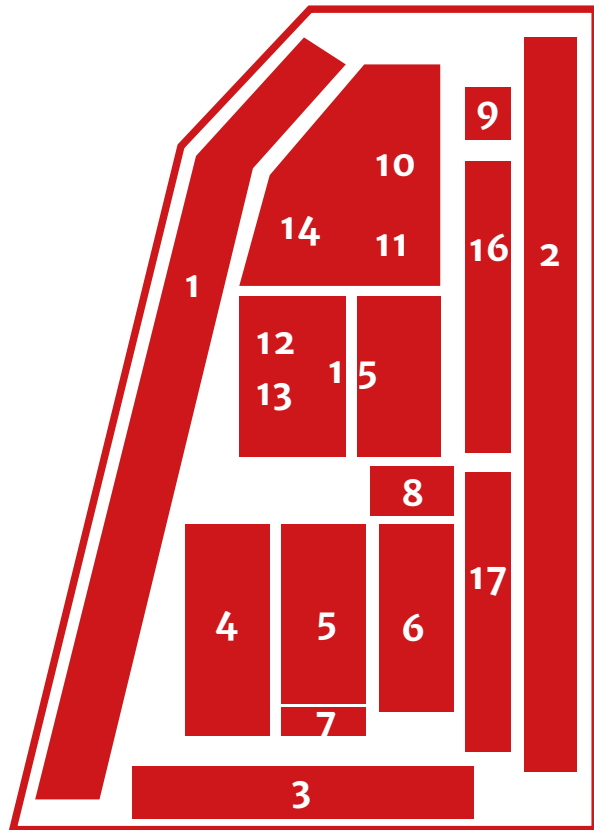
historiografia per delimitar els llocs de soterraments de les civilitzacions antigues, com és el cas dels ibers, romans, moriscos, entre d'altres.

En eixe sentit, en el cas pròpiament de Borriol, podem parlar de l'existència de diversos cementeris ubicats en l'entorn del casc urbà actual o dins del mateix recinte, almenys que fins avui en dia tinguem constància. Els tres primers, d'acord amb la seua cronologia, se situen en el Nucli Històric Tradicional. El primer cementeri cristià vindria parell a la construcció de la primitiva església de Sant Bartomeu, que precediria a l'actual, i donaria servei des dels primers segles de l'època medieval fins a soterraments puntuals bastant recents. El segon cementeri cristià se situaria en la confluència dels carrers de Sant Vicent i del

- 1. Primera làpida de l'actual cementeri
- 2 i 3. Mostres del modernisme al cementeri de Borriol
- 4. Làpida de la Guerra Civil

Espais diferenciats:

- 1, 2 i 3.** Nínxols perimetrals
- 4, 5 i 6.** Nínxols centrals
- 7.** Nínxols d'urnes crematòries
- 8.** Fossa comú de la Guerra Civil
- 9.** Panteó família Falomir-Portolés
- 10.** Panteó família Esteve-Blasco
- 11.** Panteó família Pitarch
- 12.** Panteó família Puertas-Menero
- 13.** Panteó família Falomir-Delcampo
- 14.** Zona 1 de soterraments terrestres
- 15.** Zona 2 de soterraments terrestres
- 16.** Zona 3 de soterraments terrestres. Angelets
- 17.** Zona 4 de soterraments terrestres
- 18.** Fossa comuna

Raval, concretament en part de l'illa de cases la façana de les quals s'obri a la Plaça del Pou, és a dir, a extramurs del primer recinte emmurallat. En tercer lloc, se situa el fossar dels moros, emplaçat en la barriada de la Rapa, també sota les edificacions actuals del recinte urbà. Amb el creixement urbanístic de l'època moderna, s'inaugurarà el cementiri que donarà lloc inicialment al camí Fossar, actualment avinguda de Castelló, i que funcionarà fins a la construcció de l'actual espai.

Com hem citat anteriorment, la gran vàlua patrimonial de molts cementiris es reflecteix en obres on el treball de la pedra i la mà dels artesans s'ha aturat per perfilar i

donar forma aquestes mostres de l'art dels morts, com és de panteons o escultures diverses. Aquestes esdevenen un fidel recurs didàctic per explicar els diferents corrents estilístics dins de la història de l'art. Passejar un dia per un cementiri i observar els nínxols i les tombes, ens permet visualitzar com aquestes influències també han deixat la seua empremta. I açò succeeix també a Borriol, tot i ser un cementiri de reduïdes dimensions i relativament recent (1906). D'aquesta passejada que proposem, apreciarem des d'un primer moment, el reflex del poder adquisitiu de la societat, obres sumptuoses de famílies de terratinents o benestants, i d'altres més comunes, pròpies de la majoria de les famílies borriolenques.

I en aquest esdevenir cronològic, apreciem clarament alguns passatges historicoartístics com el Modernisme dels inicis del segle XX, present en moltes làpides dels primers anys d'aquesta centúria, amb línies i estils propis d'aquest moviment, així com motius de preeminència floral que enllacen de ple amb l'art que es desenvolupa en la societat civil del moment. Quelcom semblant succeeix als períodes de la II República, de les conteses de la Guerra Civil i del Franquisme, en què els trets van mutant en funció de l'evolució tecnològica que s'esdevé en el treball artesanal de la pedra i en la minva progressiva d'obres d'art fetes per mestres artesans de la pedra, que a les acaballes del

1

2

3

4

5

Panteons familiars:

1. Falomir - Delcampo
2. Esteve - Blasco
3. Pitarch
4. Puertas - Menero
5. Falomir - Portolés

segle XX es redueixen a la mínima expressió, tot i ser Borriol un poble referencial en el conjunt valencià i mediterrani. En eixa anàlisi de les obres, observem l'ús de materials diversos: principalment de marbres i granits en les làpides, ja que la pedra de Borriol se sol utilitzar més en alguns panteons. Els colors inicials del segle XX, que alternaven blancs i negres, van deixant pas als foscos, als quals cal afegir la irrupció de la introducció del metall en els motius cal·ligràfics, darrerament de bronze, però amb mostres de ferro i d'altres metalls, encara que més rarament.

Una altra proposta paral·lela a l'evolució de l'art, és la reconstrucció de la prosopografia

i la història dels principals oficis i càrrecs representatius a nivell local, arran de la visita als monuments funeraris i làpides de personatges il·lustres o que han tingut certa rellevància: els alcaldes que hi ha soterrats, famílies de metges com Perales, els farmacèutics Celades, els hereus de Campabadal, o les famílies presents als grans panteons: Falomir-Portolés, Esteve-Blasco, Pitarch, Puertas-Menero, Falomir-Delcampo.

En definitiva, vos proposem un passeig amb temps, pausat, per gaudir d'un tros de la nostra història d'una manera diferent i emprant un recurs que potser mai abans ens havíem plantejat, segurament vos sorprendrà poder conèixer tantes

coses de la història a partir de la visita a un cementeri.

Els diferents espais del cementeri de Borriol se supediten a l'enquadrament dels nínxols perimetrals, que voregen tot el recinte sud, est i oest. En un segon espai apareixen les filades dels nínxols centrals, al nord de les quals s'obri la zona dels panteons, tant particulars com familiars, i entremig d'ambdues s'emplaça la fossa comú de la Guerra Civil. L'espai oriental, en paral·lel al mur est, dóna cabuda a soterraments dels angelets i comuns.

Belén Mba i Gaudi Mba // Foto: Ivan Torres

NOVES BORRIOLENQUES: BELÉN MBA I GAUDI MBA

 Ivan Torres Pallarés

Origen: Malabo, Guinea Equatorial
Residència a Borriol: 10 anys

Nom: Belén Mba Nchama	Nom: Gaudi Mba Ada
Edat: 23	Edat: 47
Professió: estudiant	Professió: treballadora de l'hostaleria

En aquesta edició de la revista entrevistem a dues persones procedents d'un dels països de l'Àfrica que al segle XX va ser província d'Espanya, fins que el 1968 es va convertir en un estat independent. Elles són Gaudi i la seua filla Belén, i procedeixen de Guinea Equatorial, un petit país de l'Àfrica Central. Ara resideixen a Borriol i ens han volgut obrir les portes de la seua casa amb molta amabilitat per conèixer-les un poc més.

Quin va ser el motiu pel qual vau decidir emigrar del vostre país i vindre a viure a Borriol?

Gaudi: Principalment, per donar un futur millor a la meua família, aquell que jo no vaig poder tindre. A Guinea Equatorial la vida no és fàcil si no eres proper al règim o tens padrins que t'ajuden. El país viu en una espècie de dictadura on hi ha molts diners, però estan tots concentrats en la gent pròxima al règim.

En un primer lloc, vam viure a Saragossa i després vam decidir vindre a Castelló. Tot i que al principi Borriol no ens semblava massa bona idea, l'any 2007 ens vam establir al poble, ja que els pisos eren més barats que a Castelló. Actualment estem molt contentes ací.

Què és el que més us agrada de Borriol?

Gaudi: La tranquil·litat que es viu en un poble com Borriol, sense dubte.

Belén: A banda de la tranquil·litat, la proximitat del poble amb Castelló. Vivim a pocs minuts de la ciutat, tot i que a Borriol podríem dir que tenim quasi de tot.

Què és el que més trobeu a faltar del vostre país?

Gaudi: No m'agrada viure dels records. Pense que cadascú ha de gaudir amb el que té al país que viu.

Belén: Vaig deixar Guinea Equatorial amb tan sols 7 mesos, per tant, no tinc records del meu país.

Que portaríeu de Borriol al vostre país i del vostre país a Borriol?

Gaudi: Com venia dient, jo deixaria cada cosa al seu lloc. Cal gaudir de les coses que es tenen on es viu.

Generalment, veig que ací teniu moltes festes. Sempre esteu de festa (somriu).

Belén: De Borriol m'emportaria la "coca fullà", que està molt bona. I de Guinea Equatorial, sense dubte, portaria el clima.

Com us heu adaptat al menjar, al clima i a la llengua?

Gaudi: El menjar no ha estat cap problema per a nosaltres. Potser en Àsia haguera estat més complicat l'adaptació, però ací es pot aconseguir menjar universal (peix, carn i verdures) amb facilitat. Respecte al clima, vam notar la diferència en arribar a Saragossa. Allí sol fer molt de fred i vent. Després d'aquesta experiència, el fred de Borriol ja no ens pareix tan fort.

Guinea Equatorial és l'únic país de l'Àfrica on es parla castellà, per tant, quan vam arribar ací, ja coneixíem aquest idioma. Pel que fa al valencià,estic aprenent-lo a l'Escola d'Adults. Al ser una llengua procedent del llatí, em facilita el seu aprenentatge. A més, la meua filla ha estudiat valencià a l'escola des dels 6 anys i l'entén perfectament.

Quines coses els sorprenen dels nostres costums o festes?

Gaudi: Generalment, veig que ací teniu moltes festes. Sempre esteu de festa (somriu). Al nostre país sols se celebra una festa patronal a l'any, a més del Nadal, Any Nou o la festa nacional. Ací teniu Sant Antoni, Sant Vicent, Santa Llúcia, les festes d'agost, entre d'altres, a més de les generals.

Participeu en associacions o activitats que es realitzen al poble?

Gaudi: Estudie valencià a l'Escola d'Adults. Quan vaig arribar a Borriol m'interessava molt aprendre valencià, però no coneixia on poder fer-ho. Amb la creació de l'Escola d'Adults, he trobat l'oportunitat per aprendre la llengua d'aquest poble.

Belén: Abans utilitzava Borriol de poble dormitori. Actualment faig tot el contrari. Socialitze a Borriol,

tinc feina a Borriol, i pràcticament sols baixo a Castelló per anar a l'institut. Crec que últimament Borriol està molt viu en l'àmbit cultural, i això m'agrada. A més, participe en el col·lectiu de la FAB.

Canviaríeu alguna cosa de Borriol?

Gaudi: L'ésser humà tendeix a voler canviar totes les coses. Jo no canviaria res, sinó que em canviaria a mi per adaptar-me millor ací, el lloc on visc.

Belén: Per una banda, la humitat que hi ha a Borriol degut a la seua situació geogràfica; per l'altra, la connexió d'autobusos amb Castelló. Cal augmentar la freqüència d'autobusos, especialment en caps de setmana.

Heu pogut tornar alguna vegada a visitar el vostre país?

Gaudi: En 22 anys mai hem pogut tornar-hi. Viatjar a Guinea Equatorial ho considere un luxe. El preu del bitllet, l'estança i els permisos fan que siga un viatge car. Un dels motius de l'encariment és, a més, la màfia de les administracions públiques del país. A la gent que viatja de fora li cobren de més pels permisos i per la seua estança. S'aprofiten dels turistes.

Heu pensat en tornar al vostre país? On veieu el vostre futur?

Gaudi: Jo visc ara, el present. El futur no em preocupa. No podem saber on estarem en el futur.

Belén: Sí que tornaria, però sols de viatge. Mentre no canvie la situació política del país, la vida la tenim ací.

Per finalitzar, podríeu contar alguna anècdota o curiositat que us haja passat a Borriol?

Gaudi i Belén: Una nit vam aparcar el cotxe al carrer. L'endemà vam eixir amb presses per anar a una competició d'atletisme i ens vam adonar que el cotxe no estava. Vam pensar que ens l'havien robat. Vam anar a la policia i ens van dir que la grua l'havia portat a les seues dependències, perquè cada inici de mes es canvia la vorera en la qual s'aparca als carrers de Borriol. Ens vam quedar sorpreses.

Quan vaig arribar a Borriol m'interessava molt aprendre valencià, però no coneixia on poder fer-ho. Amb la creació de l'Escola d'Adults, he trobat l'oportunitat per aprendre la llengua d'aquest poble.

Vistes de Borriol des del Castell // Foto: Pablo Tena

BORRIOLENCES PEL MÓN: DIEGO TENA ROCA

 La Redacció

Edat: 37

Professió: informàtic

9 anys vivint a Praga, República Txeca

Què t'ha portat a Praga? Com vas arribar?

Vaig arribar de casualitat, quan em vaig presentar a una beca per treballar a ambaixades espanyoles arreu del món. Podia ser literalment qualsevol país del món però, com a la mili, no et deixaven elegir sinó que t'assignaven un destí, i a mi em va tocar Praga.

A què et dediques exactament?

Sóc informàtic i treballo en una agència de la Unió Europea a Praga.

Quant de temps fa que estàs?

Vaig arribar el 2006 i, a excepció de dos anys que vaig estar treballant a Alacant, he estat un total de 9 anys vivint ja a Praga (!!!).

Adaptació: clima, menjar, idioma, costums...

(diferències més significatives entre Praga i Borriol)

L'adaptació va ser millor del que esperava. Ací fa molt de fred però no plou, i fa prou de sol. Està clar que no és la caloreta mediterrània, però es porta molt millor del que es pot esperar: les cases estan molt preparades, no hi ha humitat... Una bona jaqueta i a la marxa! La gent s'ho pren a broma, però solc passar mes fred quan vaig a Borriol a l'hivern que ací...

El menjar és un altra cosa, clar i, per supost, ací no tenen ni rosquilletes, ni caellones, ni coses de la terra, però no es pot tindre tot!

Diego amb el seu germà Àlex a un dels ponts del riu Moldava de Praga // Foto: Àlex Tena

Com són els txecs i les txeques?

Un poc rancis, la veritat. El tema social no és un del seus forts, encara que en el temps, un s'acostuma i acabes entenent com pensen altres gentes. Per posar algun exemple: la gent, al centre d'Europa, no té tants amics o coneguts com a Espanya. El concepte de "conegut" no existeix. Això sí, els que són amics són molt amics i ho fan tot junts: vacances sempre junts, celebracions junts... pocs amics però molt forts.

A voltes és difícil integrar-te en certes coses però, al final, no és que uns siguin "rarets" o no, sinó que cada zona té la seua manera de fer les coses: ni millor ni pitjor sinó diferent. I quan més faces l'esforç d'integrar-te i comprendre, millor t'aniran les coses.

Des de la distància s'aprecien més les coses bones que tenim com el temps, la gent...

Què portaries de Borriol a Praga? Què portaries a Borriol des de Praga?

Praga i Borriol són molt diferents, així que es difícil comparar.

De Borriol portaria moltes coses: família, amics, el clima, el menjar, la gent... totes eixes coses del caràcter mediterrani. Curiosament, la cosa que portaria de Praga no només a Borriol sinó a Espanya, és també

una part del caràcter txec: el "viu i deixa viure" d'esta gent. Ací ningú està pendent ni parla dels demés, cosa que xoca prou en contrast quan torne a Espanya.

Quina relació tens amb Borriol? (parles a sovint amb la gent d'ací, vens prou, mantens poca relació...)

Vaig de tant en tant pel poble ("que has vingut, per a festes?"), i xarre en alguns amics, però al fer ja més de 10 anys que vaig marxar, el contacte és menor.

Com veus Borriol des de la República Txeca?

Quan un viu fora, els problemes i preocupacions es relativitzen, no només de Borriol, sinó en general. Temes de tot tipus que allà pareixen transcendents, des de la independència als llios del Sálvame... quan més visc fora, més m'adone que, en un món global, més bé faríem de no mirar-nos tant al melic!

Per altra banda, des de la distància s'aprecien més les coses bones que tenim com el temps, la gent... i que es disfruten amb més ganes quan torne de visita a casa, aprofite bé els dies.

Idea de tornar? Per què? Quan? Com t'ho planteges?

Probablement no o, almenys, no a Borriol (capital). Després de tants anys és complicat tornar, sobretot en temes professionals. Avui en dia ja no és com fa 20 anys, on la gent passava la major part del temps en un mateix lloc. Ara hi ha molta més mobilitat i en avions, trens... és fàcil anar d'ací cap allà.

Eixe seria per mi el millor balanç, estar en una ciutat on pugui viure bé, però amb la mobilitat necessària per tornar a casa cada vegada que vullga, i tindre el millor dels dos mons.

 YouTube

sTaXx: 4.972.286 subscribers

sTaXxCraft: 6.678.714 subscribers

*Número de subscriptors a data de 23 de desembre de 2017

sTaXx, EL FAMÓS YOUTUBER BORRIOLENC

 Fàtima Meseguer Fabregat

La diversitat de gent és un dels trets que caracteritza al nostre poble. Gent de lletra, d'educació, de ciències, d'art, també hi ha d'altres que han fet de l'esport una forma de vida. És ahí en l'esport on m'agradaria centrar-me: sabem alguna cosa d'esports electrònics? Us sona aquest comentari? "A Borriol, hi ha un xic que s'ha fet famós jugant a les maquinetes". Doncs sí i no.

Enguany toca parlar de Frank Ramírez Garnés, un jove de 25 anys que, amb constància i esforç, s'ha convertit en un dels *youtubers* més influents a nivell mundial.

Frank ens conta que tot va començar "des de casa", amb un joc anomenat "CALL OF DUTY" amb el qual, simplement, es divertia, jugava i s'ho passava bé. En poc de temps, es va convertir en el millor jugador del món d'aquest joc. Vora l'any 2011, un equip li va proposar jugar per a ell i, aleshores, començà a guanyar, conjuntament

amb altres tres membres més de l'equip, a nivell mundial.

Com que la seua feina no és com la d'un caixer que pot fitxar a l'arribar-hi, Frank necessitava evidències que era ell qui realment jugava i guanyava les partides. Així que va decidir iniciar-se en el món dels vídeos i gravar les seues partides. Dintre del seu equip de treball el que més visites rebia era ell. Actualment, compta amb més de 3500 vídeos pujats al Youtube i amb més de 10 milions de subscriptors de distintes parts del món.

Amb paraules de Frank: "un youtuber és un creador de vídeos, un actor, un director, un guionista. El meu públic em demana vídeos: en pose dos cada dia, siga dilluns de Sant Vicent o la tant estimada nit de Reis. Treballe de 10 a 12 hores diàries; tots els vídeos porten un treball previ de gravació, so i edició. He après sempre de manera autònoma. He viatjat molt i he

conegut molta gent, però ningú no m'ha regalat res. El més important per a mi és que l'objectiu de tot açò no era guanyar diners sinó divertir-me i ser el millor dintre d'un camp que m'apassiona. Però no us enganyeu: tot aquest món requereix d'esforç, de dedicació i, sobretot, de molta constància".

Dintre del Youtube té dos canals, ens explica Frank, un per a gent de 18 a 28 anys on explica i juga a jocs de tirs, i un altre de 12 a 18 anys on la temàtica és de caràcter infantil. La finalitat dels vídeos, segons el youtuber (sTaXx), és fer riure, ensenyar els jocs i fer que l'espectador estiga distret.

Des de la redacció volem agrair a Frank Ramírez Garnés el fet d'haver-nos contat un poc de la seua trajectòria i, al mateix temps, volem desitjar-li molt d'èxit. De segur que, a hores d'ara, quan sentirem el comentari esmentat al començament de l'article, tindrem, si més no, alguna cosa més a dir.

Sergio

Sergio Garcia

SERGIO GARCÍA HA FET HISTÒRIA

 David Roco Alafont

Acabada la temporada 2017 amb el Campionat de la PGA australiana quedant entre els 25 primers, Sergio García tanca la millor temporada de la seua dilatada trajectòria com a golfista d'elit.

Ha guanyat l'Omega Dubai Desert Classic, l'Andalucía Valderrama Masters i, el més important, el Masters d'Augusta, el primer gran de la seua carrera esportiva, el golfista de Borriol ha completat una temporada espectacular, tant a nivell esportiu com personal.

La primera victòria de l'any va arribar el 5 de febrer, on Sergio García va aconseguir una imponent primera plaça dominant l'Omega Dubai Desert Classic des de la primera jornada, on ja es va posar líder. Hi va haver un vibrant duel amb el suís Henrik Stenson, que va posar la victòria cara, però finalment Sergio, amb una magnífica jornada dominical, es va imposar per guanyar el seu primer trofeu del 2017.

El 22 d'octubre guanyà l'Andalucía Valderrama Masters i va aconseguir imposar-se per un sol colp a Joost Luiten, que va arribar a igualar-li a falta de solament tres forats per al final, però Sergio, amb un *birdie* al 17, va fer valer el seu avantatge dels dies anteriors per guanyar el tercer títol de la temporada.

Però si la temporada ha sigut especial, sens dubte ha estat pel Masters d'Augusta. Sergio mai oblidarà el 9 d'abril del 2017, dia

en què guanya el seu primer *Major*, la jaqueta verda més prestigiosa en el món del golf. Exactament el dia en què un altre gran geni, Severiano Ballesteros, haguera complert els 60 anys.

Va ser la victòria del desig, la que trenca totes les malediccions i frustracions de les 17 edicions que ha jugat com a professional. Anteriorment en va jugar una com a aficionat, la de 1999, en la qual va aconseguir ser el millor *amateur* i va declarar, mirant com lluïa flamant la jaqueta José María Olazabal: "Algun dia el guanyaré com a professional". Tenia raó.

En l'entrevista que li vam fer a l'edició número 7 d'aquesta mateixa revista, del gener del 2016, a la pregunta "Quin torneig t'agradaria molt guanyar però de moment es resisteix?" contestà "Per ara, el que més pot ser que se'm resista és el Masters d'Augusta. No sé exactament què em passa en eixe camp, però no aconseguisc jugar còmode, no tinc bones sensacions."

Les males sensacions són història. Les malediccions es trenquen. Objectiu aconseguit. I més emocionant impossible! Victòria al desempat, contra el britànic Justin Rose. Un duel històric de principi a fi.

Les dos primeres jornades, marcades pel fort vent i el vol imprevisible de la bola, no van ser impediment perquè el de Borriol agafara el lideratge des del divendres. Justin Rose, el britànic

campió olímpic, va protagonitzar la millor targeta del dissabte, amb 5 sota par, es va anar apropant a Sergio sense fer massa soroll.

El diumenge, fins al forat 10, tot anava bé, un Sergio segur, amb confiança, tranquil·litat i elegància liderava el Masters. Poc després, amb dos *bogeys* seguits, cedia el liderat al britànic, que es mostrava intractable. Però García no abaixava els braços i firmava colps espectaculars per al goig i l'emoció del públic assistent i els centenars de mitjans de comunicació que retransmetien l'esdeveniment en directe arreu del món.

Després d'un duel èpic, arribaven al forat 18 empatats. Rose fallà un *putt* fàcil i García feia el mateix amb un *putt* de més d'un metre que li haguera donat el campionat a pocs minuts de caure el sol a Georgia. *Playoff*.

Oblidant-se de l'errada del 18 on s'haguera proclamat campió i de la maledicció d'Augusta, als seus 37 anys, va tirar d'experiència i temprança per, ara sí, dedicar-li a Seve l'esperada victòria i passar a formar part de les llegendes del golf.

Recordem aquest moment, és història viva de l'esport mundial.

EL BORRIOLENC DAVID ROS EN ELS CAMPIONATS MUNDIALS DE PATINATGE A LA XINA

 Anna Cabo Esteve

El borriolenc David Ros, porter de la Selecció espanyola d'hoquei en línia, junt amb tots els seus companys de l'absoluta, assistiren als World Roller Games (campionats mundials de patinatge) que aquest any es celebraren el passat setembre a Nanjing, la Xina.

La Selecció es va disputar un cinqué lloc davant Letònia. Tot un exemple de superació, esforç i constància. Ja són cinc els campionats mundials als quals assisteix el borriolenc. Però, també amb el HC Rubí Cent Patins de Barcelona, equip amb què juga, ha guanyat la Copa del Rei, la Lliga Catalana, el tercer lloc en Lliga Elit i el quart en la European League.

En l'edició anterior de la revista La Botalària vam poder entrevistar-lo, però no ens oblidem de donar-li l'enhorabona pels èxits aconseguits el darrer any.

David Ros // Foto: Ivan Torres

IV Marxa a Peu // Foto: Estudio Gama

ARA QUE FA VINT ANYS

 Ivan Pallarés Montañés

El motiu d'aquest article és donar a conèixer la història i evolució de la Marxa a peu per Borriol, que aquest any 2018 farà la seua vintena edició.

El Club Muntanyer La Pedrera va ser constituït legalment el dia 13 d'agost de 1997, per un grup d'amics, als quals unia la il·lusió d'eixir a passejar, divertir-se i gaudir per les muntanyes. D'aquest grup de joves i de la seua valentia a l'hora d'afrontar, en aquells temps, aquest novedós repte, naix la I Marxa a peu per Borriol.

L'objectiu d'aquell grup de joves no era la competitivitat, ni buscar el major desnivell i dificultat tècnica possible, ni els millors temps en recórrer la distància, ni veure si podrien arribar a 500 o 1.000 participants, l'únic objectiu era donar a conèixer als participants i als visitants

en general l'entorn que envolta aquesta població que, a pesar de trobar-se a pocs quilòmetres de Castelló, resultava molt desconegut tant per a la gent de fora com per a la del poble.

Segons ens conta Arcadi Santamaria, que en aquell temps estava entrenant per realitzar la pujada a peu a Penyagolosa, entrenava pel terme de Borriol i descobria senders i camins nous. Es va animar a plantejar l'organització d'una cursa, i contactant amb aquell grup d'amics van poder fer realitat aquest projecte tots junts.

Així doncs, la I Marxa a peu per Borriol naix el 27 de març de 1999, i fins ara es manté el format de variar la data segons les festes de la Magdalena, perquè coincidisca amb el cap de setmana abans de l'inici de les festes.

En aquest 2018 el Club Muntanyer la Pedrera organitzarà la que és una de les curses per muntanya més antigues de la província de Castelló, la XX Marxa a peu per Borriol, i, conjuntament, la VII edició de la marxa no competitiva.

A continuació, repassarem l'evolució d'aquesta cursa des d'un punt de vista diferent; ens centrarem en aspectes com l'evolució del recorregut, la comparació dels temps establerts per recórrer-la, la vestimenta, l'organització, un repàs a l'evolució de tot allò que el pas del temps ens ha dut a organitzar una de les curses de muntanya referents a la província.

En primer lloc, ens centrarem en el recorregut de la cursa. Quan els responsables del club van decidir fer el recorregut original, no imaginaven l'evolució que

aquestes curses tindrien els propers anys; això ha fet que al llarg del temps el recorregut s'adaptara a l'evolució de córrer per muntanya.

Si l'original ja tenia molts quilòmetres i molt de desnivell, en l'actualitat s'ha ajustat al que demana la gent, la qual cada vegada busca reptes més complicats, on la suma de desnivell i dificultat tècnica representen aspectes molt valorats per als avui en dia anomenats *trail runners*, en aquells temps anomenats senderistes o, en menor mesura, corredors de muntanya. En el recorregut original ens trobem una cursa molt més ràpida que l'actual, on la major part del recorregut transcorre per camins forestals del nostre terme.

Si fem una comparació d'aquell recorregut amb l'actual, podem observar diferències significatives en molts aspectes. En primer lloc, segons ens conta Arcadi, en com van mesurar el recorregut: l'original va ser mesurat amb un conta quilòmetres d'una bicicleta de muntanya, van haver d'anar damunt de la bicicleta o

caminant al costat per poder veure la distància d'aquell recorregut. Avui en dia, amb l'ajuda del GPS i un ordinador podem mesurar la distància entre dos punts a qualsevol part del món.

Ens comenta Arcadi que per a la segona edició ja van disposar d'una roda topogràfica, que els va deixar el Centre Excursionista de Castelló, per mesurar el recorregut més exactament.

A continuació, explicarem els canvis més significatius realitzats al llarg del temps, per si algú s'anima a fer el recorregut original.

L'eixida de la cursa és idèntica a l'actual, des de la Font anem cap a Terra Roja i pugem pel Camí del Rabosero. Una vegada apleguem dalt, continuem el sender i ens disposem a fer la primera baixada per la senda que ens porta al primer avituallament actual, que fa pocs anys que es realitza.

Continuem i agafem el sender de pujada que ens porta fins l'actual segon control de la Marxa, a la Serra del Portell; en aquest

punt també es trobava el primer avituallament de la primera edició. A més, ens trobem el primer canvi significatiu, ja que, en lloc d'agafar el sender que entra pel pinar, continuem per la pista que ens portarà a l'encreuament per anar a Sant Miquel. Nosaltres, en aquest encreuament anirem cap a la dreta (a Sant Miquel es va cap a l'esquerra), continuem per pista on pocs metres després ens trobem un altre canvi significatiu i és que per pujar a les Antenes seguim la pista i no agafem el sender que es va obrir fa pocs anys.

Hem de tindre en compte que en el pròxim encreuament hem de desviar-nos cap a la dreta, si seguim recte baixarem fins a Vilafamés. Uns metres més avant ens trobem amb l'actual recorregut de la marxa i hem de seguir la pista fins a dalt de les Antenes, on trobem el tercer avituallament.

Des d'aquest, el recorregut és idèntic fins a l'encreuament on actualment agafem el sender per baixar a la Font de Codina. En el recorregut original es continuava la pista de terra on planejava per aplegar a la Font de Sant Martí,

on hi havia el segon i últim avituallament. Sense deixar la pista, on hui en dia en molts trams ja està asfaltada, aplegarem a la Pedra.

Aquest avituallament es va posar en la segona edició de la marxa, en la marxa original només n'hi havia dos, com ja hem comentat, un estava a la Serra Portell (km 8,5) i l'altre a la Font de Sant Martí (km 17).

A la Pedra ens trobem amb l'altre dels dos grans canvis que s'han dut a terme en el recorregut. Ara, des de la Pedra agafem el camí de terra i baixem pel Fontanar per aplegar a Poble Nou. En el recorregut original també s'aplega a Poble Nou però baixant per la que abans era la "temuda" baixada dels "Fornets", per la seua major dificultat tècnica. Per a trobar aquest sender s'ha de seguir durant uns dos quilòmetres el camí asfaltat que ix des de la Pedra i que passa per diversos masets fins aplegar al naixement del sender que ens portarà al poble.

Per acabar amb l'aspecte del recorregut, un altre fet a destacar

era l'entrada a meta, que es feia pel carrer Sant Vicent i després es baixava a la plaça de la Font pel carrer Ximén Pérez d'Arenós. Actualment es baixa per la Primera Cerrada i entrem a meta pel carrer Colón.

En resum, com podem observar el recorregut original transcorria per molta més pista, hi havia dos avituallaments, no es baixava a la Font de Codina i el final era molt diferent baixant pels "Fornets" en lloc del Fontanar.

Un altre aspecte a destacar és el marcatge de la cursa, que ara es realitza majoritàriament en cintes d'abaliment i algeps per al terra; en el recorregut original, segons ens conta Arcadi, el recorregut va ser marcat amb algeps i estaques de fusta pintades de blau, i així aquestes estaven durant tot l'any perquè la gent poguera aprofitar-les per passejar o entrenar per la muntanya.

Quant a l'organització de la cursa, poc se sembla a l'original. La quasi "professionalitat" que estan agafant aquest tipus de curses obliga a les organitzacions

a treballar dur durant tot l'any per a tindre-ho tot a punt. Permisos mediambientals, permisos d'ambulàncies, metges, assegurances de responsabilitat, estar dins de la Lliga Castelló Nord i ser la cursa que obri la lliga i moltíssima paperassa més, fa que organitzar una cursa amb les dimensions que ha agafat la Marxa a peu per Borriol, siguen un treball constant durant tot l'any. Aquesta dimensió l'ha agafada gràcies a la millora que any rere any s'ha anat fent a poc a poc per a ser el que és actualment, i donant sempre les gràcies a eixes poc més de 30 persones entre organitzadors i voluntaris que es van deixar la pell perquè la primera edició fóra tot un èxit i ser capaços de repetir el anys següents.

Un altre aspecte destacable, com podem observar en moltes de les imatges que hem pogut aconseguir de les primeres edicions, és la vestimenta i els complements, un aspecte que ha evolucionat molt al llarg del temps en els participants de les curses per muntanya, el boom de les curses encara no estava i la roba especialitzada en aquell moment era la samarreta

IV Marxa a Peu // Foto: Esport Gama

de cotó per a la gran majoria de participants, juntament amb els pantalons curts d'esport o bermudes de muntanya i les botes per a passejar per la muntanya. Pocs eren els que utilitzaven roba més especialitzada, com per exemple samarreta de tirants o pantalons curts d'atletisme. Les marques esportives encara no havien explotat el mercat del "trail running" actual. Hui en dia és exactament el contrari: són molt pocs els que utilitzen aquella roba, i tots han canviat i experimentat la gran varietat de models tant en roba com en sabatilles. Des del primer fins a l'últim ens trobem en una gran varietat de primeres marques tant en roba com en sabatilles.

En els complementos també notem una gran evolució, sobretot en la tecnologia, dels típics rellotges "Casio" on deia l'hora i un cronòmetre que quan aplegava a l'hora tornava a començar, hem passat a rellotges GPS on t'informem dels km, desnivell, ritmes, ritme cardíac, etc.

El temps dedicat a recórrer la cursa no és comparable a causa dels canvis actuals del recorregut,

però destacarem el grau de competitivitat actual en aquestes curses, on l'esperit de superació i de millora dels temps anteriors no són comparables amb l'activitat d'eixir a gaudir de la natura de les primeres edicions. Actualment, en la majoria de curses es busca la superació personal fins aplegar a límits que molts cossos no poden suportar, i oblidant moltes vegades el que es buscava en les primeres edicions: eixir a passejar, divertir-se i gaudir per les muntanyes.

En la primera edició, ens conta Arcadi que el cronometratge va ser totalment manual, amb un cronòmetre, paper i bolígraf s'anava apuntant la gent quan entrava i després es completaven les plantilles de diplomes manualment, en el nom del corredor i el temps realitzat.

Per acabar tractarem el tema de les inscripcions. En aquest sentit, des del primer any, Borriol sempre ha estat una de les curses referència a nivell provincial. En aquella primera edició van comptar amb un total de 475 corredors, que per la novetat de l'activitat i el poc interès que hi havia en aquell moment en les

curses de muntanya, fa que siga tot un èxit de participació. L'èxit de la primera edició va ser tal que en la segona edició es van superar totes les previsions i es va arribar fins a 869 participants, tot un rècord en aquells temps. Amb motiu de la gran quantitat de gent i per a poder organitzar-ho tot en les millors condicions possibles, en la tercera edició es va limitar els participants a 850, xifra a la qual es va aplegar i van tallar les inscripcions. Hui en dia les dades són molt paregudes, i encara que cada vegada hi ha més curses i se solapen les unes amb les altres, la Marxa a peu per Borriol continua sent una de les curses referència, on cada any més d'un miler de persones es reuneixen per gaudir d'un matí de muntanya.

Finalment, en nom del Club Muntanyer la Pedrera, m'agradaria agrair a totes aquelles persones que han aportat el seu granet d'arena any rere any per tal que la Marxa a peu per Borriol aquest 2018 celebre la seua vintena edició.

Us esperem a tots el dia 25 de febrer gaudint de les muntanyes de Borriol.

LLUÍS RAMOS REP EL PREMI A LA PROMOCIÓ DE LA PILOTA 2017

 La Redacció

En el XXVI Dia de la Pilota Valenciana, celebrat el 24 de setembre a la plaça de l'Ajuntament de València, Lluís Ramos i Santamaria va rebre de mans del conseller Vicent Marzà el premi per la Promoció de la Pilota Valenciana, guardó que atorga la Federació de Pilota Valenciana. El motiu principal d'aquest reconeixement ha sigut la tasca realitzada en l'organització i promoció del I Campionat Autònmic de Frare, modalitat de pilota valenciana autòctona de les

comarques del nord de Castelló i que aquest any es va disputar a les localitats de Traiguera i Xert. A més, Lluís Ramos és professor de Ciències de l'Activitat Física i l'Esport a la UCV i especialista en pilota valenciana, per això aquest any ha format part del grup de docents del Curs d'Entrenadors de Pilota i va presentar dues comunicacions envers la situació actual del frare i la seua recuperació en el Congrés de Pilota Valenciana celebrat a l'octubre del 2017.

CONVERSES: TEMPORADA AGREDOLÇA PER A PABLO DE BORRIOL, PERÒ ANHELA UN FUTUR PROMETEDOR

 Lluís Ramos i Santamaria

Avui, a Pedreguer, a dues hores de Borriol, juga Pablo. El campionat que està disputant és el més prestigiós en pilota valenciana, el mà a mà, la seua exigència i la presència dels millors jugadors fa que siga un campionat molt dur.

De camí valorem amb Pablo les possibilitats de guanyar a Fageca, un gran d'aquesta disciplina però que enfronta la seua primera partida important després d'una llarga lesió.

Les esperances són moltes, està jugant a un alt nivell les fases prèvies (elimina a Santi i De la Vega) però arrossega una molèstia al muscle des de juny.

Malgrat haver parat un més, el fet d'haver jugat 7 partides en 10 dies li causa un dolor agut a cada colpeig, recuperar el muscle per cada partida costa llargues sessions de *físio*, un bon entrenament i preparació física. Queda en l'aire la resposta del braç en aquesta anhelada cita!

És llarg el viatge i recordem els èxits d'aquesta temporada. Les partides han caigut dels dos costats i el posicionen en el número 7 del rànquing de jugadors professionals d'escala i corda.

Mèrits més destacables:

- Juntament amb Ximo d'Almenara, són els primers campions autonòmics de frare, ja que al juliol d'aquest any es va jugar la primera edició d'aquesta modalitat. L'esdeveniment va ser tot un èxit de participació i de recuperació de la modalitat autòctona del nord de Castelló, on Pablo va ser un dels protagonistes del vídeo promocional. Podeu veure'l en: <https://www.youtube.com/watch?v=gRpFeUxs1vU>
- Pablo repeteix presència en la final del Trofeu Diputació de Castelló i per segon any consecutiu

queda segon. En aquesta edició, acompanyat pel mitger Javi i amb Carlos a la punta. En la presentació de la final feia les declaracions següents al diari digital PilotaVeu: "Aquesta vegada espere guanyar. El Trofeu Diputació de Castelló és per a mi la cita més important de la temporada i m'he preparat a consciència". A més, va aprofitar l'ocasió per agrair a la Diputació el suport que rep des dels seus inicis com a pilotari.

Als dos ens uneix la pilota! El nostre poble! L'escola Municipal de Pilota de Borriol! I en l'actualitat un projecte per promocionar la pilota i dignificar-la. És un projecte il·lusionant que estem duent a terme dins del Club Pilotari de Castelló i que abasta totes les comarques de Castelló.

Ens posem a parlar de feina, són moltes les coses en les quals estem i moltes altres que anhelem.

La pilota està per explotar, és un joc en què estem fent el mateix que fa 60 anys! Però ha canviat tot, cal tindre expectatives de futur, cal modernitzar i adaptar-se al que demana la gent, canviar horaris de partides i moltes més coses! La pilota, actualment no se sap vendre, per tant, el futur serà millorable (Pablo Linares, 2017).

Ens centrem en el dossier de patrocini; establim la identitat, destaquem les oportunitats i fortaleses, plantegem patrocinadors, etc. És una tasca que avui en dia ha de fer el jugador professional; la seua imatge, el reflex dels seus actes influeixen en la seua trajectòria esportiva. Cal destacar que Pablo és l'únic jugador professional en actiu de la província de Castelló, sens dubte és un valor que cal potenciar, a més ens trobem davant d'un esport únic en el món, 100 % valencià i que té inherents uns valors extraordinaris que s'han de transmetre a la nostra societat.

Pablo Linares al trinquet de Castelló // Foto: Ivan Torres

El projecte esportiu de Pablo està lligat al grup de treball “Pilota 2.0” i s’hi han sumat empreses com el Grup Ravi, la Cuina de Fernando, i d’altres com el Club Pilotari de Castelló i Salva Ramos, l’artesà de pilota.

Estem segurs que prompte s’hi afegiran més empreses, està treballant de valent i en el camí adient. A més, Pablo representa no sols el seu poble, del qual porta el sobrenom: “Pablo de Borriol”, sinó tots els clubs de Castelló que l’estimem i li donem suport.

La valoració de la temporada és agredolça, aquest any ha jugat pocs campionats importants, no ha tingut l’oportunitat.

Aquest fet és un aspecte que s’ha de millorar en la pilota, i la futura Fundació de Pilota Valenciana l’ha de considerar. Ha d’haver-hi igualtat d’oportunitats en relació als mèrits esportius i el rendiment del jugador, i s’ha de tindre en compte en el rànquing que possibilita la participació en els campionats més rellevants (Pablo Linares, 2017).

Les molèsties al muscle han estat presents en gran part de la temporada:

Aquest any no estic jugant a gust pel dolor de muscle, porte més de mig any, no gaudisc, no m’han respectat les lesions! (Pablo Linares, 2017).

A pesar de les alegries i les dificultats, per a l’any vinent es planteja continuar estant entre els 8 primers del rànquing, amb una temporada més regular que li permeta jugar amb els més grans i estar en un bon nivell en els campionats de més renom.

“Entrar en la Copa del Diputació de València seria un somni!” (Pablo Linares, 2017).

Hem arribat a Pedreguer, una pluja suau ens acull, els carrers romanen buits al migdia, però es fa l’hora de la partida i sorprenentment el trinquet s’ompli de gom a gom, és el normal cada dissabte.

Ara és el torn de Pablo de Borriol, de lluitar per allò que somnia, de gaudir d’allò que més li agrada i, sobretot, de treballar, és la seua professió a pesar de les dificultats.

Comença molt bé avançant-se al marcador, però la partida se li escapa. Té la possibilitat de fer més però el braç no respon com voldria, li demana descansar!

Finalment, acaba el nové del campionat arribant fins a quarts de finals, una fita, un pas més entre els més grans, que ens acomiada de Pedreguer orgullosos però contristats.

Dissabte, 7 d’octubre del 2017

* Converses amb Pablo Linares (nom esportiu: Pablo de Borriol) de camí a Pedreguer el dissabte 7 d’octubre del 2017 on disputava la partida més important de la temporada, el Campionat Individual.

* Aquest mes de desembre els metges li han detectat un trencament del tendó de l’infraspinós, per tant, al gener l’operaran del muscle dret i estarà almenys 6 mesos allunyat del trinquet.

TU VAS ANAR A LA GUARDE

RIA DE LES AMES DE CASA?

Ana Safont Pallarés

Ana Safont amb els xiquets/es nascuts l'any 1972, 1973 i 1974

Doncs et contaré la història...

Les dones antigament s'ocupaven de les faenes de casa i de les seues famílies. En el temps lliure es reunien totes en un local on feien activitats de costura, punt i punt de ganxo, pintura... i van acabar formant un associació anomenada les "Ames de Casa".

A mesura que anaven passant els anys la dona va començar a incorporar-se al treball i les Ames de Casa van veure la necessitat de muntar una xicoteta guarderia perquè pogueren deixar els xiquets allí.

La senyora Carmen Castelló era la presidenta de l'Associació, una persona meravellosa, treballadora, esposa i mare de 5 fills, amb ganes de dur a terme aquest projecte, i al costat de les altres dones de l'associació van començar a buscar informació de com posar-lo en marxa.

El primer que van fer va ser anunciar per Borriol l'obertura

de la primera guarderia i que es necessitaria una persona per a exercir aquest treball, i va ser ací on jo em vaig presentar al costat d'altres candidates. Curiosament havia de portar escrita una redacció explicant perquè jo era la candidata perfecta per a aquest treball, i és ací on van veure la meua passió pels xiquets i vaig ser l'afortunada per al lloc. A partir d'aquest moment va començar tota una aventura...

La primera guarderia es va inaugurar el 1975, situada al carrer Germán García, local que anteriorment era el Bar de Floreal. Cada xiquet va haver de portar la seua cadireta, ja que no hi havia diners per al mobiliari, però el més important era tindre els xiquets ben atesos. Tampoc teníem pati però jo tots els dies me'ls emportava d'excursió, cada dia a un lloc: anàvem al riu, al carrer del pont (avui en dia impensable).

També els distreia "la classe" amb marionetes, cançons, contes, etc., i ells pintaven, jugaven amb

plastilina, amb jocs educatius de muntar, encaixar... així van ser els primers inoblidables tres anys de la primera guarderia.

Més tard, en el 1979, la senyora Carmen juntament amb l'alcalde, don Ricardo Simó, van parlar amb mon pare, Fernando Safont, contractista d'obres, per a edificar una guarderia nova a la plaça de l'Hereu, on actualment hi ha Correus. L'Ajuntament va cedir el terreny per a edificar la guarderia i mon pare va fer l'obra, i a poc a poc, amb subvencions, loteries de Nadal, rifes... van anar pagant l'obra, ja que les Ames de Casa no disposaven de tots els diners.

Ací ja podíem gaudir d'un pati, una bona aula assolellada, bany, mobiliari... açò ja anava agafant forma d'un col·le i vam anomenar la guarderia Sant Vicent Ferrer-Ames de Casa.

Pocs anys després, en el 1985, l'Ajuntament necessitava el nostre local per a fer el seu edifici nou a la plaça de la Font, on actualment

Ana Safont amb els xiquets/es nascuts l'any 1996

es troba, per la qual cosa ens vam haver de traslladar de nou. Aquesta vegada va ser als baixos del col·legi públic, la veritat és que cada vegada anàvem millorant en instal·lacions: teníem un pati enorme, amb unes moreres grandíssimes, en les quals recorde tots els xiquets menjant-se les mores.

En aquesta etapa es van incorporar dues grans companyes, la primera va ser María Antonia Pauner, i més tard María José Pallarés, amb les quals vaig compartir molt bons moments gaudint dels xiquets.

Al cap d'uns anys, el 1997, els col·legis públics van començar a escolaritzar els xiquets de 3 anys i va ser llavors quan la guarderia va patir una baixada i les Ames de Casa van haver de prescindir de María Antonia i María José i em vaig tornar a quedar sola al quart i últim local situat a la Primera cerrada, al costat del pati on estàvem anteriorment.

En aquest local nou vaig estar fins al 1999, fins que es va obrir una

guarderia nova al poble que oferia més flexibilitat horària i menjador, cosa que nosaltres no podíem oferir. Així va ser el final de la guarderia i del meu treball allí. Durant tots aquests anys la gent del poble em coneixia com *Ana la del col·le*, i així em segueixen dient després de tants anys.

Em queden bells records d'aquesta etapa, així que en destacaré alguns: aquelles festes d'aniversari en què amb cartolina i gomets els feia una corona i els xiquets se sentien molt importants, per Nadal fèiem un pessebre vivent disfressant-nos de pastors, fèiem excursions amb l'autobús a la platja amb les mares o les iaies a passar el dia...

I per a creuar la carretera paràvem el trànsit perquè passaren tots els xiquets quan ens n'anàvem al riu, i més d'un feia el peixet al riu, i alguna pedrada, i els pares sempre contents i res els pareixia malament. A l'hora de l'eixida sempre els pentinava amb colònia

de polls a tots... I així us podria explicar mil històries.

Estic orgullosa d'haver compartit tota la meua joventut envoltada de xiquets amb els quals avui dia seguisc mantenint una bona relació, tant amb ells com amb els seus pares.

Vull donar les gràcies a les Ames de Casa per haver confiat en mi i als pares per la paciència, confiança, gratitud i afecte que sempre m'han demostrat. A l'Ajuntament perquè sempre ens van donar suport contribuint en les despeses del manteniment i ajudant-nos en tot el que van poder. A mon pare, per ajudar-nos amb la construcció de la guarderia sense cap ànim de lucre. A la senyora Carmen per ser l'ànima i la ment de tot aquest projecte sense rebre res a canvi.

- Opinió -

LA POSADA EN VALOR DEL CASTELL: UNA PROPOSTA D'ITINERARI CULTURAL

 Joan Enric Palmer Broch

Tots coneixem la importància històrica i sentimental que per a Borriol té el seu castell, i som conscients que la seua posada en valor com a recurs turístic i cultural el convertiria en un important focus d'atracció de visitants. Penseu per un moment quin poble més polit se'ns quedaria amb el castell, la Moreria i el casc antic ben arreglats. Si a això li afegim el potencial que atresora l'església de Sant Bartomeu podríem fer de Borriol un referent del turisme cultural provincial que concentraria, en un espai relativament reduït, un conjunt patrimonial d'alt valor històric, artístic i arqueològic.

Cal dir que el passat 2017 l'Ajuntament ja va donar les primeres passes en aquest sentit amb la inauguració de la

Col·lecció Museogràfica de Borriol (MUHBO) i la restauració dels contraforts del Palau, treballs finançats per la Fundació Blasco de Alagón. Així mateix, en col·laboració amb la Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià, també es va aprovar l'execució de les obres d'adequació dels accessos al Castell de Borriol. Treballs que, finançats per la Conselleria de Cultura, comportaran la recuperació del camí tradicional del castell, la col·locació de passarel·les metàl·liques en els trams més perillosos de l'accés i el tancament amb portes del recinte superior per assegurar la seua preservació i evitar accidents. Actuacions que dotaran al castell de les condicions de seguretat necessàries de cara a la seua futura restauració.

En aquesta línia de treball, una segona fase d'intervenció consistiria en la creació d'un itinerari cultural que permetera la programació de visites guiades al castell.

És per això que he considerat oportú publicar en aquestes pàgines un resum de la proposta

d'itinerari de visita que ja vaig presentar en juny del 2017 a la Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià com a part del meu *Estudi Històric del Castell de Borriol*.

Una premissa fonamental a tenir en compte en tot projecte d'itinerari cultural és garantir la seguretat del visitants, que en el cas del castell de Borriol es

Penseu per un moment quin poble més polit se'ns quedaria amb el castell, la Moreria i el casc antic ben arreglats.

troba fortament condicionada per la perillositat de l'accés. És per això que considere imprescindible que totes les visites al castell es facen de forma controlada i programada prèviament a través del MUHBO. D'aquesta manera, seria l'informador turístic local qui, com a guia, assumiria la responsabilitat d'aquesta tasca, a més d'explicar als visitants les característiques més significatives del castell: història, morfologia, funcionalitat, etc. En el mateix sentit també seria recomanable que les visites es realitzaren amb grups reduïts, inferiors a 20 persones, per poder tindre en tot moment controlats als visitants.

En base a aquesta premissa l'itinerari projectat s'iniciaria a la mateixa seu del MUHBO i tindria un recorregut aproximat de 600 metres fins arribar al castell. Degut al fort desnivell de l'ascens, superior als 100 metres, seria recomanable habilitar zones de descans dotades d'ombra i llocs on seure. Aquestes zones serien especialment d'agrair durant els mesos d'estiu, quan teòricament més visites tindria el castell. Així serien tres les zones de descans distribuïdes al llarg del recorregut: la primera situada en la Moreria, a l'inici de l'ascensió; la segona en un punt intermedi del barranc de les Alforges i la tercera en la replaça natural situada al nord del castell, un cop acabada l'ascensió.

A més, tot l'itinerari hauria d'estar senyalitzat amb posts i panells informatius estèticament similars als de la resta d'itineraris culturals projectats per al municipi: la Moreria, la ruta de les Fonts, la ruta dels Aljubs, la ruta Ibèrica (amb els jaciments de les Forques i el Tossal de l'Assut), la ruta del Riu, la ruta dels Forns, la ruta dels Masos, la ruta de les Pedreres, la ruta del Bruixot, etc... És a dir que, independentment de l'itinerari, tots els panells haurien de tindre el mateix tipus de suport, disseny i tipografia. D'aquesta manera, les rutes es

diferenciarien unes d'altres mitjançant l'ús de colors i logotips específics per a cadascuna d'elles.

En el cas del castell, els posts indicatius podrien ser de color verd per la relació que aquest color guarda amb la cultura islàmica, i només tindrien per finalitat senyalitzar l'itinerari de visita. Per això només haurien d'estar situats en aquells punts on el visitant poguera despistar-se o perdre el traçat del camí, com és el cas de la Moreria o les bifurcacions dels camins dels Fornets i de la Serra.

De major importància serien els panells explicatius que s'ubicarien als llocs d'especial interès patrimonial i aportarien informació específica sobre l'element a destacar, bé siga arqueològic, etnològic, arquitectònic o paisatgístic. Cada panell comptaria amb un text i diverses infografies (fotografies, dibuixos, plànols, etc...), així com un codi QR que remetria a la pàgina web del MUHBO per completar la informació aportada pels panells amb bibliografia i documentació addicional.

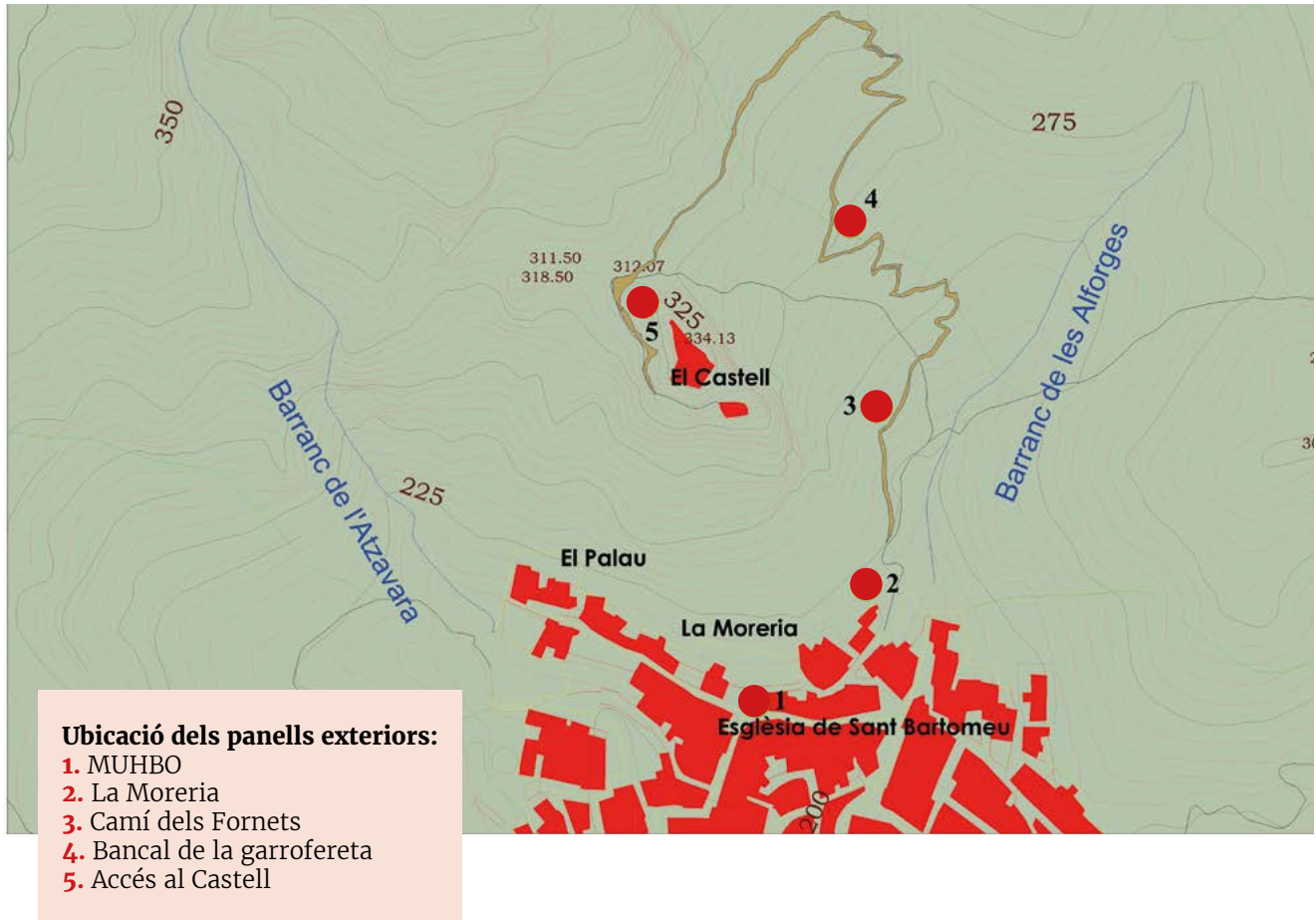
En la meua proposta, l'itinerari comptaria amb un total de 9 panells: quatre d'ells d'accés lliure que estarien disposats al llarg del camí; i cinc més d'accés restringit situats a l'interior del castell. La distribució proposada seria la següent:

PANELL 1: Situat en la seu del MUHBO, marcaria el punt d'inici de l'itinerari i contindria informació general sobre la ruta com el nom, la temàtica, els horaris de visita, la longitud i dificultat, etc.

Una premissa fonamental a tenir en compte en tot projecte d'itinerari cultural és garantir la seguretat del visitants, que en el cas del castell de Borriol es troba fortament condicionada per la perillositat de l'accés.

PANELL 2: Ubicat en la Moreria. S'hi faria una breu descripció d'aquest important jaciment arqueològic de mode que també poguera aprofitar-se com a punt d'inici de l'itinerari específic de la Moreria. A més, comptaria amb plànols i fotografies que destacaren la seua relació amb el castell.

PANELL 3: Situat vora el Barranc de les Alforges, just en la intersecció amb l'antic empedrat dels Fornets.

Ubicació dels panells exteriors:

1. MUHBO
2. La Moreria
3. Camí dels Fornets
4. Bancal de la garrofereta
5. Accés al Castell

Lloc idoni per explicar el traçat del camí original de pujada al castell i la tècnica constructiva de la pedra en sec, ja que als seus voltants s'hi conserven importants mostres d'aquest tipus de construccions: camins, bancals, cocons, saltadors, etc.

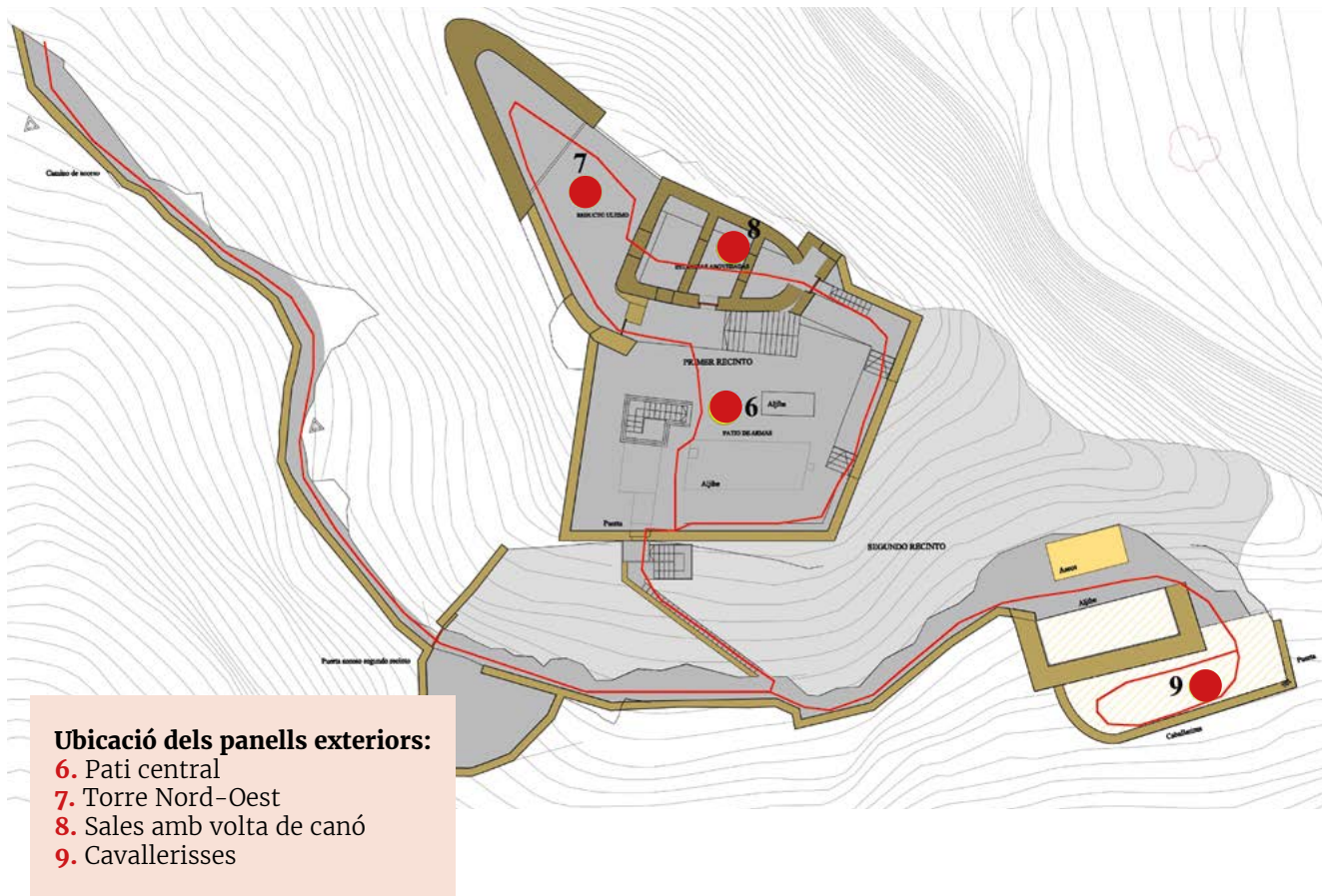
PANEL·L 4: Situat en la part mitja del Barranc de les Alforges, aprofitant el bancalet on s'ubicaria la segona zona de descans. Per les seues vistes sobre el barranc, es podria aprofitar per explicar la importància paisatgística i natural del barranc de

les Alforges, complementant el panell anterior, de caràcter més etnològic. Comptaria amb una imatge panoràmica del barranc, on es destacarien els elements paisatgístics més assenyalats, i diferents fotografies de les espècies vegetals que ens podem trobar al llarg del camí.

PANEL·L 5: Ubicat en la replaça situada rere el castell junt a la tercera zona de descans. Ací es faria una introducció al castell mitjançant una cronograma amb les dates principals de la seua història. Com a suport gràfic disposaria de plànols i imatges antigues de la fortificació.

Aquest tipus de visita, que combina les explicacions d'un guia amb la informació aportada pels panells, és la més adequada per explicar de forma amena la història del castell i la seua significació per al poble de Borriol.

Arribats a aquest punt, l'accés al castell quedaria restringit a les visites autoritzades i acompanyades per un guia. Això permetria focalitzar la informació dels panells interiors en aspectes concrets del castell, a mode de complement de les explicacions donades pel guia. Així, podrien tractar temes com les tècniques constructives i l'evolució crono-arquitectònica, les excavacions arqueològiques o el procés de restauració. És important ressaltar que tota aquesta informació restaria supeditada als resultats dels futurs treballs arqueològics i de restauració i, per tant, sotmesa a un continu procés de modificació i actualització d'acord amb l'evolució dels esmentats treballs. Això

permetria a poc a poc anar enriquint els panells amb la documentació gràfica generada durant el procés: plantes arqueològiques, seccions i alçats estratigràfics, models tridimensionals, etc.

Si bé és cert que la ubicació definitiva d'aquests panells es podria veure modificada en funció del resultat de les excavacions arqueològiques, una primera proposta provisional per a la seua ubicació podria ser la següent:

PANEL 6: Ubicat en el pati central, l'espai més ampli i apte per donar una visió de conjunt del castell. En ell es podria tractar la morfologia i evolució arquitectònica del castell, així com la funcionalitat dels diferents recintes que l'integren.

PANEL 7: Situat als peus de la torre nord-oest del recinte superior, possiblement l'element conservat més antic del castell. En ell es podrien destacar els orígens andalusins de la fortificació i les diferents tècniques emprades en la seua construcció.

PANEL 8: Ubicat en l'espai del recinte superior antigament ocupat per unes sales cobertes amb voltes de canó i probablement relacionades amb les reformes cristianes posteriors a la conquesta de 1233. Per aquest

motiu el panell es podria dedicar a les transformacions experimentades pel castell en tal d'adequar-lo a les necessitats de la nova societat feudal.

**Hem de ser espavilats i
acompanyar el projecte de
posada en valor del castell
d'una bona campanya de
difusió ben dissenyada i
adaptada als temps actuals.**

PANEL 9: Ubicat en les cavallerisses del recinte inferior, conegudes popularment com "El Cementeri", lloc que es podria aprofitar per explicar la importància del castell durant les Guerres Carlines del segle XIX, amb la qual es donaria per acabada la visita.

Al meu parer, aquest tipus de visita, que combina les explicacions d'un guia amb la informació aportada

Vista trasera del Castell al 1919. // Foto: Adolf Mas

pels panells, és la més adequada per explicar de forma amena la història del castell i la seua significació per al poble de Borriol.

Ara bé, tot l'exposat fins ara no té cap sentit si prèviament no aconseguim que els futurs visitants s'interessin pel castell. Just és en aquest punt on fallen molts projectes de restauració, que veuen com un cop acabades les obres no tenen l'èxit de visites que esperaven abans de començar-les. És per això que hem de ser espavilats i acompanyar el projecte de posada en valor del castell d'una bona campanya de difusió ben dissenyada i adaptada als temps actuals. Tal vegada es podria començar per generar una documentació audiovisual atractiva que, difosa a través de les xarxes socials i de la mateixa pàgina web del MUHBO, fera de reclam i despertara l'interès dels forasters pel nostre castell. Com a exemple, no cal més que veure la quantitat de vídeos amb *drone* i reconstruccions virtuals que circulen per internet mostrant-nos els monuments més esquifits com autèntiques obres d'art. Amb el temps que estic vivint a Borriol, estic convençut que, ben organitzats, nosaltres tenim suficient potencial humà per millorar aquestes campanyes publicitàries i situar el patrimoni cultural de Borriol en el lloc que li correspon, per què no comencem a fer-ho?

BIBLIOGRAFIA

BARRACHINA IBÁÑEZ, A. i BURDEUS RUBERT, M. (2014): *Memòria final de les prospeccions Arqueològiques al terme municipal de Borriol (Plana Alta, Castelló)*. Base documental per a la realització del Catàleg de Bens i Espais Protegits de Borriol. Inèdit.

BOUCHÉ, H. (2009): El castell roquer de Borriol. *Revista la Botalària, segona època*, nº 0. Borriol: Associació cultural "La Botalària".

FORCADA, V. (1976): El Castell de Borriol. *Revista Cominells, Semana Santa 1976*. Borriol: "Nueva Jerusalén".

FORCADA, V. (1977): El Castell II. *Revista Cominells, Festes de Sant Antoni 1977*. Borriol: "Nueva Jerusalén".

FORCADA, V. (1979): La conquesta del Castell de Borriol. *Revista Cominells, Semana Santa 1979*. Borriol: "Nueva Jerusalén".

GIL-MASCARELL, J.I.; FONT, F. (2008): *Plan Director del Castell de Borriol y de la Moreria*. Inèdit.

LLORENS, J.M. (2003): El castell de Borriol. *Actes de les V Jornades Culturals a la Plana de l'Arc*. Castelló: Diputació de Castelló.

PALMER, J.E. (2017): *Estudi Històric del Castell de Borriol*. Inèdit

- Opinió -

CONVIVIM I COMPARTIM: BORRIOL EN UN FUTUR INTERCULTURAL

 Vicent Pallarés Pascual

Vivim en una societat multicultural on conviuen una gran quantitat de cultures i Borriol n'és un clar exemple. Ara bé, front a eixa multiculturalitat —multitud de cultures que coexisteixen— ens trobem dues reaccions: una de tancament i una altra d'obertura. Desgraciadament, un fet que encara es dóna en aquests casos és el de tancament, que acaba generant racisme o xenofòbia.

Ja fa algun temps que el racisme tradicional, aquell que separava a les persones per raó del color de la seva pell encara perdura al costat d'un nou tipus de racisme —el racisme *postmodern*— que està, desgraciadament, més interioritzat per moltes persones, i està basat en les quotes d'immigració, els murs o l'expulsió de persones emigrants o de persones refugiades.

Els mitjans de comunicació, amb imatges repetides i descafeïnades ens impedeixen veure la vertadera dimensió del drama i no ens ajuden conèixer el sofriment que han tingut als seus llocs d'origen per a posar-se en un petit bot, enmig del mar o creuar un desert per a buscar una vida millor. Tampoc ens expliquen les dures raons per les quals una persona decideix marxar mentre intenta salvar la seva vida i la de la seva família.

Sembla que ens hem convertit en immunes a la situació personal de tantes vides, que per culpa de

causes terribles s'han vist obligades a marxar de la seva terra. I ningú marxa de la seva terra, per pur plaer. Hi ha d'haver molta necessitat darrere per a deixar-ho tot enrere. Guerres terribles, com les de Síria, Iraq o Líbia fan partir a la gent dels seus països d'origen posant en perill la seva vida amb el més just damunt mentre intenten fugir d'una situació desesperant.

Vivim en una societat, en la qual el racisme és un fenomen latent. Callat i amagat en molts dels casos. Una societat en la qual no hi ha marxa enrere i que ens demana viure amb el màxim diàleg i respecte entre totes i tots.

Borriol s'adapta al canvi d'una societat, cada vegada més multicultural. Aquests testimonis que hem anat veient en els diferents números de *La Botalària* hi són exemples. Persones que han tingut una bona acollida. Tot i això, la inclusió de totes les persones encara suposa un gran repte per a la nostra societat. S'ha de portar a terme tots els processos i totes les eines per a poder fer que la futura ciutadania que creix a les nostres escoles inclogui al màxim a aquelles comunitats que arriben noves i donar solucions reflexionades per a aquest gran repte que suposa la diversitat i la multiculturalitat a la nostra societat. Tot per a avançar cap a una futura societat intercultural.

QUÈ OPINA LA GENT SOBRE...?

 La Redacció

1. Vers els problemes ocorreguts últimament a les discomòbils de les festes, quina solució creus que hi pot haver?
2. Quina és l'activitat que més t'agrada de les festes?
3. Quin equipament o servei creus que li fa falta a Borriol?

Carlos Vilarrocha Andrés
25 anys

1. Em pareix fatal el que està passant, però això no és culpa de tots els joves. Es deuria de fer pagar d'alguna forma a la gent de fora, que són els que provoquen aquests jaleos.
2. Els bous i les entrades, perquè tinc aquesta afició.
3. Un recinte polifuncional tancat, com tenen molts pobles, per a quan plou tindre una opció.

Paula Forcada Sánchez
26 anys

1. Crec que allò important és posar més seguretat en les discomòbils.
2. Fa anys que no puc gaudir de festes però a mi els actes de la FAB m'agraden molt.
3. Un polifuncional, sense cap dubte, per poder fer actes les associacions. Molt més que un institut.

Miguel Ángel Pallarés Castelló
47 anys

1. Alguna solució s'hauria de buscar però ara mateix solament trobe, a curt termini, més vigilància i, a la llarga, més educació.
2. Avui en dia, la nit jove de grups de música en valencià. Abans era el matí del muntatge de cadafals, quan feien joneguets.
3. L'institut crec que és el més fonamental ara mateix.

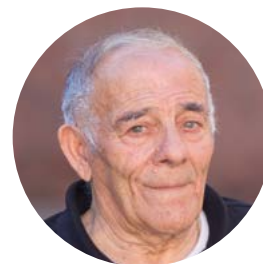
Josefa Vilarrocha Escoín
55 anys

1. Em pareixen bé les discomòbils, però hi hauria d'haver més seguretat i control als autobusos que ixen a eixes hores de la nit.
2. El ball perquè soc prou balladora. Ens arreglem i ens ajuntem tots.
3. Un multiusos perquè així podríem fer més balls en moments que fa fred: San Vicent, Cap d'Any, Sant Antoni, etc.

María Lidón Mon Alegre
61 anys

1. Massa tard es fan les discomòbils. Això sempre dóna problemes, però les últimes vegades que van posar vigilància va estar bé.
2. No solc estar molt en festes, però m'agraden tots els actes. No en sabia elegir un, però els actes de la banda m'agraden.
3. Un institut fa falta, que el poble ja és gran i veus que molts joves se n'han d'anar a Castelló a estudiar.

Juan Alcañiz Puertas
77 anys

1. No m'agraden molt les discomòbils. Fa falta més educació i si no que es lleven.
2. Els actes musicals és el que més m'agrada. S'haurien de promocionar més, que això si que és cultura. S'hauria de donar més importància a la música.
3. Una casa cultural, que no en tenim. A tots els pobles n'hi ha una. A més, encara que no és tant necessari, em pareix molt greu que llevaren els llavadors.

- Associacions -

AMICS DEL PATRIMONI DE BORRIOL, UNA NOVA ASSOCIACIÓ PER A LA PROTECCIÓ DEL PATRIMONI

✍️ **Joan Enric Palmer Broch** (president d'Amics del Patrimoni de Borriol)

El nostre terme gaudeix del privilegi de comptar amb un patrimoni històric ric i variat que inclou des de jaciments arqueològics fins a béns arquitectònics i etnològics. Nosaltres, com a poble, som els responsables de mantenir viva aquesta herència i garantir la seua conservació. Malauradament, tots sabem que no sempre hem estat a

l'alçada, cosa que ha ocasionat la pèrdua de llocs tan emblemàtics com la Venta de Sant Vicent o el Mas de Tarongeta. Ben és cert que les societats evolucionen i els borriolencs cada cop som més conscients de la importància del nostre passat, tal com demostra l'alta participació en les activitats patrimonials promogudes per La Botalària, la recent inauguració

de la Col·lecció Museogràfica de Borriol o els treballs de restauració acabats d'efectuar al Palau.

És en aquest sentit que alguns borriolencs hem volgut donar un pas més endavant i crear l'associació d'Amics del Patrimoni de Borriol, amb l'objectiu de potenciar la protecció i difusió del patrimoni local. La nostra

Membres de l'associació Amics del Patrimoni als contraforts del Palau // Foto: Ivan Torres

Hem volgut donar un pas més endavant i crear l'associació d'Amics del Patrimoni de Borriol, amb l'objectiu de potenciar la protecció i difusió del patrimoni local.

actuació es fonamenta en una idea clara: la protecció del patrimoni es basa en la seua estima, i per a estimar, primer, cal conèixer. Per això ens esforçarem per apropar el patrimoni de Borriol a la seua gent mitjançant la realització de diferents d'activitats de difusió com ara excursions, exposicions, tallers, jornades de divulgació i congressos científics.

Amb la il·lusió dels novençans ja hem donat les primeres passes al col·laborar amb l'ajuntament en la posada en marxa del MUHBO i en l'organització de les Primeres Jornades d'Art Rupestre de Borriol, celebrades el passat juliol amb notable èxit. Així mateix, el passat 2017 també vam organitzar la primera visita guiada al cementeri i una exposició fotogràfica sobre els Àngels Músics de l'església de Sant Bartomeu, que romandrà oberta tot el 2018 a la planta baixa del MUHBO.

Per a enguany volem consolidar el projecte i fer-vos-en partícips a través de les xarxes socials. A més, d'entre les propostes que estem preparant, ja us podem avançar que hi haurà una excursió a València per descobrir els seus vincles amb Borriol i una exposició de fotografies antigues relacionades amb el nostre patrimoni.

Els Amics confiem en la bona acollida d'aquest nou projecte patrimonial i ens comprometem a donar-li la continuïtat necessària per a integrar-lo a la llarga llista d'associacions culturals que han fet de Borriol un referent en el moviment associatiu valencià. No ens queda més que agrair a la Botalària el seu recolzament per haver-nos deixat aquestes línies per a presentar-nos i convidar-vos a col·laborar amb nosaltres.

El nostre terme gaudeix del privilegi de comptar amb un patrimoni històric ric i variat.

**LA PROTECCO
PATRIMONI
EN LA SEUA
I PER A ESTI
PRIMER, CAI**

**CIÓ DEL
ES BASA
ESTIMA,
MAR,
L CONÈIXER.**

- Associacions -

EL CLUB DE LECTURA DE BORRIOL ENTREVISTA A L'ESCRITOR RAÚL ARIZA

 Elisa Ortega Tena

Des del Club de Lectura de Borriol entrevistem Raúl Ariza (Benicàssim, 1968), l'escriptor que ens va acompanyar en la tertúlia del mes de juliol passat. Ariza, advocat de professió, va presentar *Un viaje solo para hombres*, el quart llibre que publica, i és un autor cada vegada més reconegut. En aquestes preguntes ens explica una miqueta el seu procés creatiu i la visió sobre la literatura i el que l'envolta.

1. Quants anys fa que et dediques a escriure? I quants anys que publiques el que escrius? Com va sorgir la idea?

Escriure, primer va ser una afició. Em recorde escrivint des de ben jove. Jo era el típic xiquet que es presentava a tots els concursos de redacció de l'escola. Però l'afició es va convertir en un hàbit de fer uns dotze o tretze anys amb la irrupció dels blogs d'internet, on vaig trobar un espai adequat per a les meues inquietuds. El meu primer llibre publicat, *Elefantiasis* (Editores Policarbonados), ho va ser el 2010. Des d'aleshores he publicat dos llibres de relats més: *La suave piel de la anaconda* (Talentura, 2012) i *Glóbulos versos* (Talentura, 2014); i una novel·la: *Un viaje solo para hombres* (Versatil, 2017).

2. Quins aspectes t'inspiren per a escriure?

La quotidianitat és una font d'inspiració apassionant. Tan sols s'ha de posar el focus en aspectes aparentment menys visibles. En qualsevol cas, m'he adonat que els meus propis fantasmes o la meua infància m'influeixen més del que jo imaginava.

3. Tens algun moment del dia en què et siga més fàcil escriure? O alguna època de l'any?

No. Escriure és un ofici que té més a veure amb la dedicació que amb la inspiració, per aquest motiu, com que hi he de dedicar molt de temps, tracte de buscar-lo inclús d'on no el tinc. Per això puc escriure en qualsevol moment i a qualsevol hora, bé robant hores a la feina, bé de nit quan la resta del meu món dorm. Escric més entre setmana que els caps de setmana i m'és igual escriure a l'hivern o a l'estiu. La necessitat d'escriure és la que mana.

4. Com tries les temàtiques de les teues novel·les? Penses la temàtica a tractar i muntar la història? O a l'inrevés?

El meu procés creatiu és un poc particular. Jo no funcione de forma esquemàtica, no utilitze guions o escaletes que m'ajuden en

Tertúlia amb l'escriptor Raúl Ariza al Torill

l'estructuració. Decidisc sobre què escriure, però d'una forma molt, molt vaga i abstracta, i després és l'escriptura mateixa la que em va suggerint per on continuar.

5. Saps què passarà i com acabarà, quan comences una novel·la?

Quasi mai. Ni tan sols en els relats breus, que és un gènere que pareix més procliu a tindre-ho tot ben lligat des de l'inici. Com ja he dit abans, les meues històries evolucionen en funció de com ho vaja fent jo. Jo sóc el meu primer lector.

6. Et bases en gent que coneixes per crear els personatges?

No necessàriament, però és inevitable trobar (i no buscar) aspectes interessants en models del teu entorn. En mi mateix, per exemple. El que sí que solc fer, més com un tic o una broma privada, és posar-los noms de persones conegudes als meus personatges.

7. Quina és la teua relació amb el món editorial?

Acostume a portar-me bé amb les meues editorials. Importune poc, més enllà de fer valer

els meus criteris en la fase inicial. Una vegada publicada l'obra, solc desaparèixer per a no molestar.

8. Què opines sobre els clubs de lectura? I sobre les tertúlies amb autor?

M'encanten. Em pareix una forma molt adequada, personal i propera de donar a conèixer l'obra d'un autor. Llegir és un acte molt privat, molt onanista, però parlar després d'haver llegit, és un acte comunicatiu molt generós.

9. Què opines sobre les noves maneres de parlar de llibres i de literatura, com els bibliotubers o les webs d'escriptura de microrelats?

La societat evoluciona, per això sorgeixen plataformes i mecanismes nous per a donar a conèixer i promocionar l'obra d'u mateix. No n'estic, ni de bon tros, en contra.

Imatge 1: Vista del poble des de dalt del Racó de Masses. Casc antic protegit per l'orografia. Més lluny, el Palmar, en zona plana, on estava la vil·la romana. Darrere, el Tossal de les Forques, poblat ibèric en alt. // Fotos: Víctor Castelló.

EL POBLE: UBICACIÓ I AIGUA

✍ Víctor Castelló Ucher

Ja en els temps dels ibers, els assentaments humans se solien emplaçar en llocs especialment aptes per a la defensa, generalment en els cims de turons i altiplans. Els arqueòlegs que estudien les seues restes parlen d'una societat guerrera, forçada a defensar-se de grups de lladres o de pirates que infestaven el litoral. Tampoc poden descartar-se les lluites

entre pobles o entre tribus. Normalment, les defenses naturals es reforçaven mitjançant recintes emmurallats.

També es procurava que el poblat estiguera ben abastit d'aigua. La set podia fer

efímera tota resistència. Si es podia conduir l'aigua d'alguna font es feien les construccions necessàries, com galeries subterrànies. Si no era possible o l'aigua era escassa, s'havia de construir aljubs per emmagatzemar l'aigua de pluja.

Un altre factor important era el bioclimàtic. Els antics pobladors van acumular un coneixement detallat de tot el que els envoltava:

el clima, les estacions, els animals i les plantes. Així, el poblat havia de respondre bé al clima local. Si pensem en un entorn amb més vegetació que l'actual, possiblement era més interessant resguardar-se del fred que no de la calor. Això, es pot fer elegint un lloc en la solana i protegit dels vents.

Assentaments ibèrics i romans

A Borriol, dins de la cultura ibèrica, els assentaments més coneguts són el del tossal de l'Assut, el del tossalet de les Forques i el de Monegro. Els tres casos estan ubicats a certa altura amb una protecció natural del propi relleu. Els dos primers molt a prop del riu. El de Monegro presenta un pitjor accés a l'aigua. D'acord amb el que escriu Xavier Allepuz, estos assentaments serien nuclis de control estratègic i d'habitatge. Altres jaciments que presenten funció de necròpolis (antics cementis) o d'explotació agrícola, en canvi, s'ubiquen en zones planes i no tenen elements de fortificació.

Després de la segona Guerra Púnica entre romans i cartaginesos, els primers van

Es procurava que el poblat estare ben abastit d'aigua.

ocupar les terres d'Hispania. Inicialment els pobles ibèrics es van alçar contra la seua dominació creant inestabilitat, però finalment es va establir la *pax romana*, entrant en una fase d'estabilitat i activitat comercial. Esta circumstància va produir que els assentaments situats en altura s'anaren abandonant al temps que apareixien assentaments situats al pla.

A Borriol, el tossal de les Forques sembla abandonar-se a finals del segle II aC; el del tossal de l'Assut cap a mitjan del segle I aC; el de Monegro també durant el segle I aC.

Es consolida, en canvi, l'assentament del Palmar. Ferran Arasa planteja un possible canvi d'emplaçament de la població, de les Forques al Palmar. La vil·la romana estava situada a la vora del riu, en els bancals ocupats per la piscina i el camp de futbol municipals. Ací l'accés a l'aigua és fàcil per proximitat.

Arasa creu que la decadència del jaciment es produeix durant el Baix Imperi, entre els segles III i V dC. En el segle V, amb l'entrada dels pobles germànics i la descomposició de l'Imperi d'Occident es torna a crear un clima d'inseguretat que indueix a la població a tornar a ocupar assentaments en altura. Tant en l'assentament de Monegro com en el del tossal de l'Assut han aparegut materials romans que indiquen la reocupació dels poblats en estos segles.

La ubicació del poble

Tal com proposa Francisco Delcampo, es pot considerar la possibilitat que una part de la població del Palmar es traslladara baix de la muntanya del Castell buscant un lloc més segur i de fàcil defensa. Açò, evidentment, és una hipòtesi que cal confirmar. Les excavacions arqueològiques a la Moreria, de moment, poden indicar una ocupació anterior al segle XIII.

En tot cas, encara que no es pot afirmar amb troballes arqueològiques, podem suposar que entre els segles V i el XIII, els primers borriolencs del nucli actual van començar a habitar l'espai delimitat pels barrancs de l'Atzavara i el de les Alforges, amb la muntanya del Castell pel nord [Imatge 1].

Què podia oferir este emplaçament als pobladors? En primer lloc, la seguretat de ser un lloc apte per a la defensa. No es tracta d'un cim, però les muntanyes del nord són prou escarpades com per evitar atacs des de dalt. Des de baix, l'entrada natural s'hauria de fer pel

sud, per les vores del barranc de les Bèsties, en la zona dels actuals carrers Fondo o Moreres, o bé pel sud-est, entrant per l'actual carrer Sant Vicent. En els dos casos, el propi barranc era una mena de fossat natural. Qualsevol mur afegit a les pendents laterals dels barrancs podia constituir un element infranquejable en aquells temps.

En segon lloc, un ambient bioclimàtic adequat. Adossat a la vessant sud de la Serra de Borriol, el sol calenta el poblat fàcilment, aprofitant quasi totes les hores de llum.

Però, a més, protegit dels vents del nord per la pròpia serra i també dels vents que es poden acanalar per la vall del terme. Al nord-est, la muntanya del Fraret; al sud-oest, la muntanya del Calvari. Les elevacions del Calvari, Castell i Fraret formen una mena d'amfiteatre on s'ubica el poblat vell.

El tercer factor important era l'aigua. No sabem si podien accedir a l'aigua naixent dins del propi recinte del poblat o en algun dels dos barrancs (coneixem les surgències d'aigua del Saltador i la Cotxera), però sí que sabem que existia una font un poc més avall de la unió dels barrancs, a relativament poca distància del poble antic.

Les fonts del poble

Si busquem informació sobre el subministrament d'aigua al poble, Pascual Madoz allà pel 1850 va indicar:

“tiene también la población 2 cementerios situados en parajes ventilados y 2 fuentes perennes de agua de la mejor calidad, una de las cuales brota por 7 caños; de ella se sirven los vecinos y en un pilón abrevan las bestias.”

Anys després, en 1913, Sarthou Carreres explica:

“El vecindario está bien servido de aguas para sus usos, merced a dos Fuentes llamadas del Buelo o Barranquet y la Fuente de la plaza a la cual da nombre. A esta última vienen las aguas, conducidas por medio de cañería, desde “las minas” y en el poblado se alumbran o derraman por una fuente de dos cuerpos y abundantes caños; de reciente construcción, cerrada por barandilla de piedra y verja de metal.”

Podem suposar que entre els segles V i el XIII, els primers borriolencs del nucli actual van començar a habitar l'espai delimitat pels barrancs de l'Atzavara i el de les Alforges.

Imatge 2: Carrer del Rajolar. Al pati estava l'escaleta que baixava a la font, que estava baix de la casa número 35.

Imatge 3: Un tros de la conducció sobre la que s'ha situat un ribàs.

Imatge 4: En la paret vertical del barranc de Cominells s'aprecien les construccions, presumiblement, per a la conducció de l'aigua.

Sarthou: “El vecindario está bien servido de aguas para sus usos, merced a dos Fuentes llamadas del Buelo o Barranquet y la Fuente de la plaza a la cual da nombre”.

Podem dir que en els segles XIX i XX, fins que es va construir la xarxa de distribució d'aigua pels carrers del poble, els borriolencs disposaven de 2 punts de subministrament, la Font de la plaça i la font del Barranquet. Cal dir que en 1913 es va inaugurar el pou de la Plaça del Pou, com a tercer punt per omplir aigua.

Tal com s'indica i és ben sabut per tots, l'aigua de la Font de la plaça, ve des de

Cominells. Encara que no sabem quan es va construir la conducció per portar l'aigua a la Font, és prou evident que no seria en els primers segles d'existència del nucli urbà.

Amb això, hem de suposar que el principal lloc de subministrament d'aigua en els inicis dels poblat fora la font del Barranquet.

La Font del Barranquet

Esta font està en l'anomenat barranc de les Bèsties, aigües avall de la confluència dels barrancs de l'Atzavara i de les Alforges o Moreres. Pel que fa al nom, Sarthou la denomina del “Buelo”, mentre que Babiloni l'anota com “Vuelo”. En els dos casos podem pensar que el nom s'ha castellanitzat. Les opcions en valencià serien bol o vol.

Segons el Diccionari normatiu valencià tenim:

Bol: Recipient de pisa, de porcellana o altres materials, en forma de tassa i sense anses, destinat generalment a contenir aliments o rentar-se els dits. També: Terra acolorida formada per argiles ferruginoses rogenques.

Vol: Toc de campanes en què es venten totes alhora i llargament (a més, totes les accions relacionades amb volar).

És difícil saber a què feia referència eixe nom. Per això, ens podem quedar amb l'altra denominació com a nom propi: la font del Barranquet.

On està situada esta font?

Els testimonis dels veïns ens indiquen que està baix de la casa número 35 del Rajolar de Baix [Imatge 2]. L'accés es feia des del pati del costat, per unes escaletes que baixaven fins a l'altura en què es trobava la font. Una arcada donava pas a una mena de passadís cobert, que en la paret de la dreta presentava el canó per on brollava l'aigua i es recollia en una pica (la pica podria ser el bol?). Des d'ella passava a una séquia que per la dreta del barranc baixava cap a l'horteta que hi havia a l'actual plaça de la Torre.

Com s'aprofitava l'aigua?

A més del consum domèstic, que es feia omplint càneters a la font, es va anar fent un aprofitament de les aigües sobrants. Una

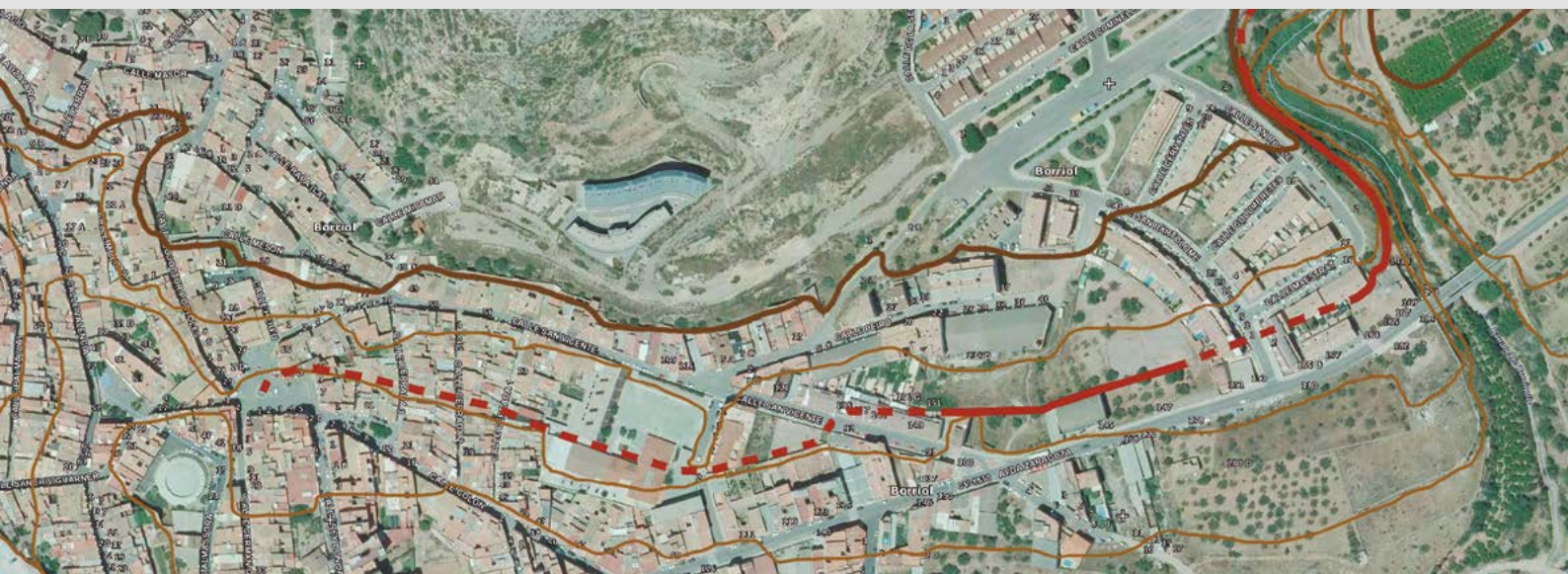

Foto aèria del visor Signa © Instituto Geográfico Nacional, sobre la que estan dibuixades les corbes de nivell d'acord al mapa de Borriol de l'ICV (la més intensa és la dels 200 m, les altres les de 195, 190 i 185 m). En roig, el trajecte de la conducció d'aigua.

sèquia baixava per la dreta del barranc fins a la bassa de la Llanda. Des d'ella es regaven les terres de l'Horta del Bastero. Però abans d'arribar a esta bassa, sempre per la dreta del barranc, regava l'hortet de la Torre, l'Hortet de les monges (solar de l'actual església de Santa Maria) i les hortetes que hi havia entre les cases del Rajolar i el barranc. També s'aprofitava per omplir bassetes menudes on les veïnes anaven a netejar la roba.

La Font de la Plaça

Entre 1900 i 1902 es va fer la galeria de conducció, segons Salvador Babiloni, perquè l'aigua arribara a la nova font, construïda en 1899. La font anterior havia de ser la que tenia 7 canons, com indica Madoz.

Com arribava l'aigua abans d'excavar la galeria?

Abans de l'any 1900, la conducció es feia per una sèquia o conducció, de la que queden algunes restes [Imatge 3]. L'època de construcció és, de moment, desconeguda. En el mateix barranc de Cominells, baixant cap a la carretera, es veuen en el tallat de la dreta unes paretetes que han de ser de la conducció [Imatge 4]. També es veu en un ribàs entre els carrers Sant Bartomeu i Sant Vicent.

Si ens n'anem cap al segle XVIII, el nucli de població estava situat entre els barrancs de l'Atzavara i de les Alforges, amb extensions cap a la Rapa-Remolins i cap als carrers

Fondo-Calvari. Sent que el poble estava més amunt, la ubicació de la Font està determinada per les corbes de nivell. Encara que els càlculs d'altitud varien entre uns i altres mapes, si ens fixem en el mapa de Borriol de l'Institut Cartogràfic Valencià (ICV), el pont de Cominells està en la corba dels 200 m d'altitud. El punt de captació d'aigua el podem situar sobre els 195-197 m. D'altra banda, la Font està un poc per baix dels 190 m. Eixa diferència d'altitud, que pot ser de 7-8 m, era la necessària perquè l'aigua circulara per la sèquia per gravetat.

Per tant, era imprescindible que la conducció anara dibuixant un recorregut quasi seguint les corbes de nivell. Sabent la situació d'alguns trams d'eixa conducció, podem pensar, més o menys, per on discorria, com es veu en la imatge adjunta [Imatge 5]. És probable que, en principi, es tractara d'una sèquia oberta en la major part del seu recorregut. En els pas dels anys, es degueren anar protegint les aigües amb una conducció tancada mitjançant tubs ceràmics [Imatge 6]. En la foto sembla prou evident que la conducció entubada aprofita l'anterior sèquia.

Com s'aprofitava l'aigua?

En este cas, Madoz ja indica l'existència d'un "pilón", un abeurador. La gent més gran en

**Font del Barranquet:
Una sèquia baixava per la dreta del barranc fins a la bassa de la Llanda.**

Imatge 6: Imatge de la conducció on es veu la sèquia i un dels tubs ceràmics.

Plaça de la Font: Darrere de l'abeurador estava la Bassa dels Gossos, per a regar les terres de l'Horta Novella.

cara recorda l'abeurador de la plaça, en la part sud, on està Bankia. Allí calmaven la set els animals de càrrega, matxos, burros i haques, i també els ramats del poble i els que passaven per l'assegador (recordem que fins fa uns anys l'assegador creuava el poble per la Font i seguia pel Camí Vell). Després també servia per a regar les hortes. Darrere de l'abeurador estava la Bassa dels Gossos, per a regar les terres de l'Horta Novella. Ara bé, també es feia un ús urbà: al cantó entre la Plaça de la Font i l'actual carrer

Rei En Jaume estaven els llavadors, que també s'alimentaven de l'aigua de la Font. Des d'ells, les aigües baixaven per l'actual carrer Colon, també per a regar l'Horta Novella [Imatge 7].

Bibliografia

Primeras colonizaciones. Miguel Avilés, Santos Madrazo, Emilio Mitre, Bonifacio Palacios. Editorial Edaf. 1979.

El libro de la casa natural. David Pearson. Ediciones Oasis. 1991.

Borriol I. Des de la prehistòria fins al món ibèric. Xavier Allepuz Marzà. Publicacions de la UJI, 2003.

Borriol I. L'època romana. Ferran Arasa i Gil. Publicacions de la UJI, 2003.

Borriol II. Borriol a l'època islàmica. Sergi Selma Castell. Publicacions de la UJI. 2009.

Borriol. Historia y población. Francisco Delcampo Bernad. 2006.

Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar. Pascual Madoz. 1846-1850.

Geografía general del Reino de Valencia. Provincia de Castellón. Carlos Sarthou Carreres. 1913.

Borriol, en el umbral de la Plana. Salvador Babiloni Tena. Societat Castellonenca de Cultura. 1984.

Borriol II. Borriol a l'època moderna (segles XVI-XVIII). J. Cristian Linares. Publicacions de la UJI. 2009.

Borriol 1921-1923. Vila i població. Víctor Castelló. 2016

Visor Signa de l'Institut geogràfic nacional.

Mapa de Borriol de l'ICV.

Imatge 7: Foto antiga de la plaça de la Font. A la dreta estava l'abeurador i darrere es veuen els antics llavadors (actual edifici de Cajamar). // Foto: Diputació de Castelló.

ALGUNES NOTES SOBRE BORRIOL I EL SEU ENTORN EN ÈPOCA ISLÀMICA

 Pierre Guichard

Traducció del francès: Nathalie Rosay i Felipe Rubio

L'únic text àrab que fa menció a Borriol és l'Uns al-muhaÿ d'al-Idrīsī.

En el *Llibre dels Fets* el rei Jaume I menciona, des del setge a Borriana el 1233, la presa dels castells de Castelló de Borriana, Borriol, Vila-famés, Coves de Vinromà i Alcatén. Aquesta és la primera “instantània” de l'estructuració humana de la zona central de la província de Castelló en època andalusina. La utilització de la documentació cristiana posterior a la conquesta per saber com s'organitzava anteriorment la regió des del punt de vista sociopolític, administratiu i de la geografia humana es veu dificultada per la manca de fonts àrabs aprofitables. Sergi Selma ho va intentar en un bon article sobre Borriol en època islàmica, del qual recomane la lectura (SELMA: 2009), però es veu restringit al no poder utilitzar referències d'aquesta època per a les realitats locals i haver de recórrer al que se sap, o es creu saber, de la geografia històrica i humana del conjunt del territori valencià.

En el meu coneixement, l'únic text àrab que fa menció a Borriol és l'Uns al-muhaÿ d'al-Idrīsī, el cèlebre geògraf musulmà del segle XII, l'origen del qual (sicilià o magrebí) és problemàtic. Aquesta obra, publicada i traduïda de l'àrab per Jassim Abid Mizal, *Los caminos de al-Andalus* (Madrid, 1989), ofereix una llista d'itineraris més completa que la Geografia del mateix al-Idrīsī pel que fa als topònims i a la qualificació dels llocs que nomena. Evoca, de manera un tant desordenada, les *madīna* (ciutats) o *viles* d'Onda, Borriana i

evidentment Tortosa, i els *huṣūn* (castells rurals) al voltant d'aquestes ciutats o almenys aquells que es troben en les principals rutes entre les capitals regionals. Així les etapes de la ruta entre València i Saragossa que transcorrien per l'actual província de Castelló eren la vila de Borriana, el castell de Borriol i el castell d'Ares, amb unes distàncies entre elles de 30 milles (València-Borriana), 28 milles (Borriana-Borriol) i 30 milles (Borriol-Ares). A primera vista, és evidentment curiós que la distància indicada entre Borriana i Borriol siga pràcticament idèntica a la que separa Borriana de València. Açò ens posa en avís sobre la incertesa d'algunes d'aquestes indicacions de distància, les quals s'haurien de tornar a repassar detalladament en la totalitat del text.

Un dels aspectes més interessants del mateix document és la menció d'un cert nombre de *huṣūn* (plural d'*hiṣn*) o “castells” en la zona: Montornés i Fadrell prop de Borriol (*Buriyūl*) o Uxó i Xivert un poc més lluny; que són, amb tota claredat, els elements estructuradors del poblament andalusí en el territori. Montornés, els vestigis del qual són molt interessants, també apareix en altres fonts àrabs com un castell que a mitjans del segle XII estava controlat per una xicoteta guarnició militar implantada pel poder andalusí de València (GUICHARD: 2001). Açò també es dona, com apareix molt clarament i amb més detalls en la Crònica de Jaume I, en el castell d'Almenara. Per contra, no ocorre el mateix a Uxó (*Shūn*), del qual la Crònica ens detalla la rendició, el qual en el moment de la conquesta cristiana depenia de l'aljama (*al-ġamā'a*) o comunitat

El castell de Montornès

El barranc de les Ermites

El Racó de Raca i el Barranc de la Mola

La Vall de Borriol i el Morico al fons

d'habitants del lloc. En el cas de Xivert (*Shubirt*), la llarga carta de rendició als Templers de 1234 dona algunes indicacions sobre la fortalesa i el relativament important poble en altura pegat a ella. Malauradament, cap font ens proporciona informació d'aquest tipus referent a Borriol.

Amb André Bazzana ens esforçarem, durant els anys 70 i 80, a precisar les informacions que podien relacionar aquestes fortificacions amb els pobles rurals o alqueries (*qurà*) que les envoltaven. Evidentment és impossible reprendre, ni tan sols resumir, ací les conclusions extretes d'uns treballs que s'esgraonaren en un període bastant llarg de temps i dels quals ja hem rendit comptes en les nostres respectives tesis doctorals, ambdues publicades. En absència d'arxius que es remunten a l'època musulmana, la toponímia

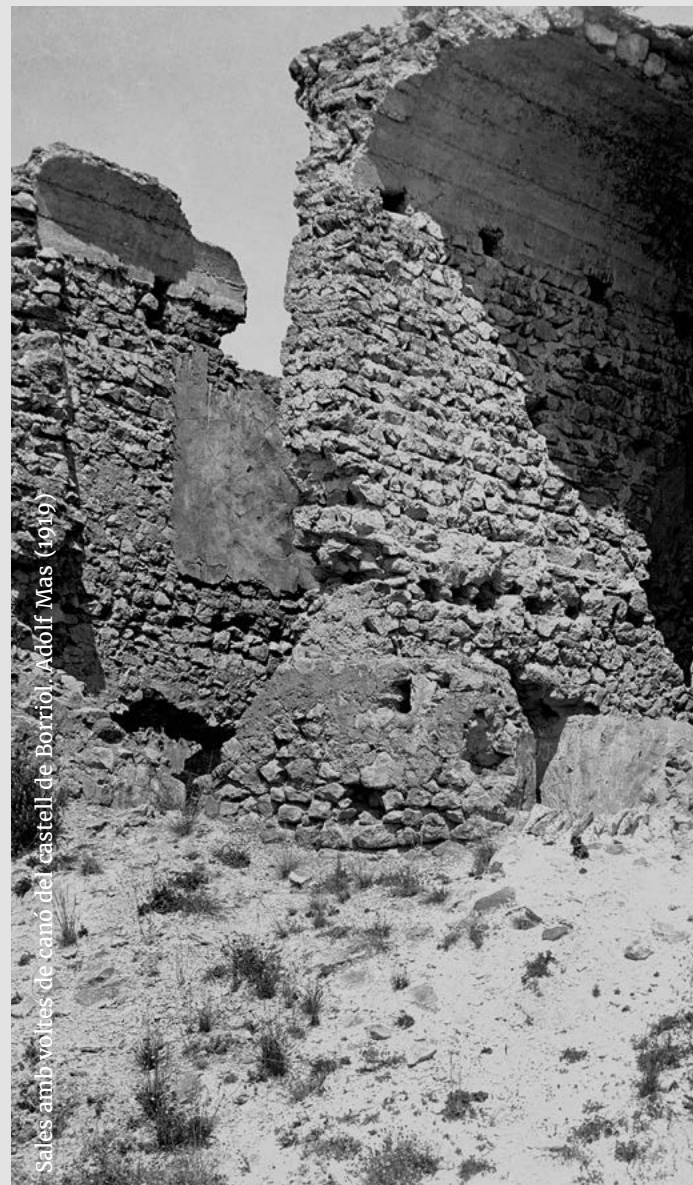
pot de vegades ajudar, en certa mesura, a entendre la forma com les comunitats rurals s'organitzaven en l'espai però no aporten tanta informació sobre el seu funcionament. Les dades toponímiques són a voltes un poc desconcertants, com és el cas del territori de Castelló de la Plana, on el *ḥiṣn* (en l'actual emplaçament de l'ermita de la Magdalena) apareix nomenat com Fadrell en l'*Uns al-muḥaḡ* d'al-Idrīsī

mentre que rep el nom de Castilgone en la documentació cristiana. S'entenen un poc millor les alqueries que depenien d'aquest castell, moltes de les quals incorporaven el topònim-gentilici *Beni-*, tan freqüent en terres valencianes. Així se sap que l'actual ciutat de Castelló es va constituir a poca distància del *ḥiṣn* àrab, sobre l'emplaçament d'una de les seus alqueries (*Benimahomet*) situada més avall, en la planura.

Borriol i els seus voltants més pròxims estan sensiblement menys afavorits per la documentació que les planes costaneres de Castelló i Borriana. Malauradament pareix impossible donar als assentaments andalusins de Borriol descoberts per l'arqueologia el nom que devien tenir abans de la conquesta cristiana. Fins i tot per a algunes localitats actuals molt pròximes existeixen incerteses (*Vilafamés/Benifamez?*). Al meu parer, un dels problemes més interessants que planteja la història de l'evolució de l'hàbitat en aquesta regió és aquell que ateny a l'extens

assentament en altura, particularment enigmàtic, de Monte Mollet, situat en el límit entre Borriol i Sant Joan de Moró. Junt a André Bazzana organitzarem campanyes estivals d'excavació entre els anys 1974 i 1977, però després abandonarem les investigacions sobre aquest apassionant emplaçament pel seu difícil accés i per la incomoditat de treballar en ell. En el seu dia vaig argumentar la hipòtesi que poguera tractar-se del *ḥiṣn Mawrūr* mencionat en un text d'al 'Udhri, un autor del segle XII (GUICHARD: 2005). L'argument més sòlid a favor de tal hipòtesi és el toponímic, *Mawrūr* s'adapta bé al nom de Moró, que es troba en la localitat de Sant Joan de Moró i altres topònims veïns (Sant Miquel de Moró, Pla de Moró...). Per altra part, un castell de nom Moron apareix amb la mateixa ubicació en un document de delimitació del bisbat de Tortosa de mitjans del segle XII. La zona degué estar freqüentada des d'èpoques molt

Pareix impossible donar als assentaments andalusins de Borriol descoberts per l'arqueologia el nom que devien tenir abans de la conquesta cristiana.

Saltes amb voltes de canó del castell de Borriol, Adolf Mas (1979)

primerenques del període islàmic. Sense que siga vertaderament concloent, vull mencionar que uns *fulūs* (monedes de coure de les primeres fases d'al-Andalus, que són molt escasses en el territori valencià) van ser trobats a molt poca distància de Mollet (EL HADRI, 2015).

En sentit contrari, les distàncies indicades entre Onda i Mawrūr per una part, i Mawrūr i probablement Morella (*qal'at Mawril*) per altra, són problemàtiques per corroborar aquesta reducció, ja que segons al-'Udhri el *hiṣn Mawrūr* estava equidistant a ambdues ciutats (25 milles), cosa que no es dona en el cas de Mollet. Si efectivament es tractara d'aquest *hiṣn Mawrūr* s'hauria abandonat entre els segles XI i XII o inclús abans, d'acord amb el material ceràmic trobat en Mollet, en benefici d'altres emplaçaments menys defensius, com podien ser Vilafamés i Alcatén. Anteriorment, s'ha vist com les dades sobre les distàncies

facilitades pels geògrafs àrabs no són molt fiables.

Encara queden nombroses preguntes per resoldre respecte a la geografia històrica de Borriol i els seu entorn en època islàmica i és l'arqueologia l'únic mitjà amb capacitat per intentar respondre-les, ja que és ben poc probable que nous documents s'afegisquen a aquells ja coneguts el quals, tot siga dit, són gairebé inexistents.

BIBLIOGRAFIA:

Abid Mizal, J. (1989): *Los caminos de al-Andalus*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Madrid.

Bazzana, A.; Guichard, P. (1978): "Un important site-refuge du haut Moyen Age dans la région valencienne: le despoblado du Monte Mollet (Villafamés, Castellón)". *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XIV, p. 485-501. Casa Velázquez. Madrid

Bazzana, A.; Guichard, P. (1979): "Prospecciones y sondeos arqueológicos de altura en la provincia de Castellón de la Plana. Campaña 1976". *Noticiario Arqueológico Hispánico*, nº 6, p. 607-659. Ministeri de Cultura. Madrid.

El Hadri, M. (2015): "Des monnaies trouvées à proximité du site archéologique du Monte Mollet (Villafamés, Castellón)". *Monnaies du haut Moyen Age. Histoire et archéologie* (péninsule Ibérique - Maghreb, VIIe-XIe siècle), p. 157-161. Université Toulouse. Toulouse

Guichard, P. (2001): *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*. Universitat de València. València.

Guichard, P. (2005): "Mawrūr, Moron, Moró: un château disparu de la province de Castellón". *Boletín de la Sociedad Castellonesa de Cultura*, nº 81. Fascicle 1, p. 235-242. Societat Castelloneca de Cultura. Castelló.

Selma Castell, S. (2009): "Borriol en l'època islàmica". *Borriol II*, p. 23-42. Universitat Jaume I. Castelló.

Encara queden nombroses preguntes per resoldre respecte a la geografia històrica de Borriol i els seu entorn en època islàmica.

BORRIOL, DE LA "BELLE ÉPOQUE" ALS FELIÇOS ANYS VINT

 Francisco Delcampo Bernad

El mite nostàlgic d'una felicitat i esperança, tràgicament truncada, en un període entre guerres, comprés entre 1871 i juliol de 1914 es va sentir en les principals potències europees, especialment a França. Temps d'ambició, il·lusió i vida d'una part de la societat: la burgesia, i tal vegada també salpicada del convidat per al poble pla. És "la Belle Époque". Una filosofia optimista de la vida, un temps de bonança, acompanyat de pau, progrés tecnològic, econòmic i social. Una època de fe en la ciència, la cultura i l'oci, que es fa especialment visible en espais lúdics: cafés,

bars, teatres, cines, exposicions d'art i cultura, parcs naturals, tendes de roba, i, com a icona, els cabarets (el ball del cancan). És l'època d'or de la burgesia i la classe mitjana refinada (la dona: tocat, cosset i ombrel·la; l'home: vestit, barret i bastó); la classe obrera aprofitarà per a organitzar-se sindicalment: naix el socialisme.

Els símbols més representatius de l'època són les exposicions universals de París els anys 1889 i 1910. L'epicentre del credo per a la ciència, la innovació tecnològica i el canvi: la Segona Revolució Industrial.

Diligència de Segundo als anys 20. // Imatge extreta del Butlletí Informatiu Municipal La Font N.1

El miracle es truncà abans d'extrapolar-se al conjunt de la societat, de nou per la insensatesa i el desbarat: l'esclat de la I Guerra Mundial (la Gran Guerra): un riu de sang i desgràcia. El *Titànic* s'enfonsà.

Mentre els nostres veïns gaudien d'aquests aires, nosaltres, Espanya, ens debatíem entre el conservadorisme i el modernisme; entrecruats en periples polítics: la insurrecció de Cadis amb el derrocament d'Isabel II (1868), el Govern Provisional del general Prim, la proclamació de l'italià Amadeu I (1870-1873) com a rei d'Espanya, que incapaç de dominar l'agitada política espanyola va desembocar en la I República (1873). Els seus presidents de govern: Figueras, Pi i Margall, Salmerón i Castelar bregaren entre conspiracions i alçaments armats –no hi havia manera d'aclarir-se.

La Restauració monàrquica borbònica, en la persona d'Alfons XII (1874-1885), de la mà de Cánovas del Castillo (president del govern), es va presentar com a solució als governs revolucionaris i la reconciliació nacional. Però eixa esperança va resultar estèril: Alfons XII va morir jove. La regència de la seua dona María

Cristina oscil·lava entre núvols i clars, entre l'alternança en el poder de conservadors (Cánovas del Castillo) i liberals (Amadeo Sagasta), i la pèrdua el 1898 de les últimes colònies espanyoles: Cuba, Puerto Rico, Filipines i les Antilles.

Evidentment, a Borriol no hi és ni eixa burgesia refinada i acomodada ni té el bagatge patrimonial i financer com per advertir ni tan sols pinzellades del presumit optimisme de "la Belle Époque".

Borriol té, en eixe període, un poc més de 3.000 ànimes; establides en uns 1.100 edificis, molts d'ells nous i de bona fàbrica, amb les comoditats i necessitats del moment. La major part de la població es dedica a les tasques del camp. Qui té patrimoni suficient com per a viure d'ell, així ho fa, qui no, ho complementa amb peonades temporals on li ho brinda la conjuntura, i si cal desplaçar-se, així ho fa: a la capital, a l'arrieria, a la sega del cereal en altres províncies del voltant. Una altra part del contingent, amb més acomodament econòmic, exerceix oficis sedentaris: tallers, artesans, comerç i serveis (els suficients per a cobrir

les necessitats de la comunitat). Els menys, hi viuen de rendes llegades d'un crepuscle nobiliari.

Es diu que tots ells són laboriosos, entesos en les feines del camp, i que les dones també ho són, que ajuden en les tasques agrícoles quan així es requereix; moltes, netegen roba i blanquegen fil per a la capital. Són festers, gastadors, acollidors, professen les recreacions populars, el ball, les serenates i els agraden els bous.

Les penúries laborals i financeres d'aleshores s'unien amb altres més doloroses: els revessos de la parca. 4 de cada 10 defuncions eren de xiquets de menys de 5 anys. A les parelles els resultava difícil "abellir" a les criatures. També, puntualment, feien acte de presència les implacables epidèmies víriques. Els virus feien estralls entre la població. El 1885, per exemple, entre els mesos de juliol i agost, moriren a Borriol per aquesta causa 178 persones –tres enterraments per dia era una barbaritat inassumible per a l'ànim dels mortals. El 1874 hi hagueren, en els mateixos mesos, 38 morts infantils; en 1903, 77 morts en primavera; quan el normal era d'unes 60 defuncions anuals. Els naixements, a finals del segle XIX, rondaven la xifra de 120 anuals.

Quant al fenomen migratori, en el període comprés entre 1887 i 1930, es comptabilitzà un saldo de 1.300 emigrants. La destinació era

principalment Castelló, la capital de la província, la veïna Catalunya i de l'estranger França i Algèria.

Miralles Meseguer, en la seua Guia del Obispado de Tortosa (1902) ens dóna bon compte de detalls valuosos d'aquell Borriol:

"... El centro de la vida local se desarrolla en la plaza del Rey (actual plaza del Pou), donde se celebran los mercados. Tiene un hospital para los enfermos pobres y los transeúntes (situat al final del carrer Sanchis Guarner). Los maestros tienen casa y retribución; la dotación para la escuela es de 1.100 ptas. Hay también un colegio (situat on és ara l'Ajuntament) de las Hermanas de la Consolación, (propiedad de la viuda del Sr. Llaurador). Celebra una feria anual los días 22, 23 y 24 de noviembre, donde discurren ganado de toda clase, artículos de industria, útiles de labor y objetos de comercio, con muchos feriantes y muy concurrida. Tiene 2 cementerios. Un secano muy bien cultivado, una porción considerable de huerta, el término parece un vergel. Cultiva cereales: trigo, cebada; higos, legumbres, vino, aceite, cáñamo, naranjas, fruta, hortaliza, miel y aceitunas y uva de muy buena calidad. Tiene ganado lanar y cabrío; caza de perdices, conejos y liebres. Posee agricultura y arriería; un comercio que puede abastecer perfectamente a la población de artículos de primera necesidad y géneros más usuales. El borriolense es gastador y festivo, con agudeza natural..."

Escola de brodats a l'hortet. Anys 1910 // Imatge extreta del llibre "Brodats d'una època 1886-1896" de les XVI Jornades Culturals a la Plana de l'Arc de Borriol

Foto familiar l'any 1920 // Propietat: Elvira Delcampo Bernad

El regnat d'Alfons XIII (1902-1931) va significar un període d'expansió econòmica i espiritual d'Espanya, però ple de convulsions polítiques i turbulències socials. Els fets es succeïen en la filosofia del "mutis mutandis", a dreta i esquerra, sense solució de continuïtat.

Espanya es mereixia ja un temps de pau, progrés i esperança de futur que se li havia negat en les dècades de bonança observades en el món occidental.

Els raptos d'Alfons XIII s'emmarcaren entre la inquietud nacionalista, la necessitat imperiosa de la reforma de l'Administració de l'Estat, una major justícia social (demanada per una massa obrera organitzada: socialistes i anarquistes, que no dubtaven a provocar desordres en pro de les seues reivindicacions) i l'antagonisme secular en la idea d'Espanya entre carlistes-catòlics i liberals-republicans –molta feina a fer, i complicada.

Els esforços dels presidents de govern Antonio Maura (conservador) i José Canalejas (liberal) alternant-se els dos en el poder, a principis del regnat, no van ser suficients per a aplacar l'agitació social del moment. Tant Maura com el propi rei van ser objecte de diversos atemptats, i Canalejas va ser assassinat el 1917. La Restauració no va poder resistir l'envit de la I Guerra Mundial, tot a pesar de tindre el suport dels grans propietaris (els terratinents), la classe mitjana, l'exèrcit i l'Església.

El general Primo de Rivera, amb el beneplàcit del rei i amb el suport de l'exèrcit es va fer amb el poder mitjançant un colp d'estat. Els seus 7 anys de mandat (1923-1930) es caracteritzaren pel restabliment de l'ordre social i la liquidació del mal somni de la Guerra del Marroc, que tants problemes ens havia donat. El govern del general va emprendre un ambiciós projecte d'obres públiques, que fomentà el creixement econòmic, l'expansió industrial i, per tant, l'increment de l'ocupació i l'estabilitat social: es van fer carreteres, camins, vies fèrries, xarxes hidràuliques, embassaments, l'electricitat, etc. El 1928, el règim entrà en crisi, tot a pesar dels revulsius de les exposicions Iberoamericana de Sevilla i Universal de Barcelona (1929).

Per mandat del rei, el general Dámaso Berenguer es va encarregar de liquidar el règim de Primo de Rivera i restituir la normalitat constitucional (l'anomenada Dictablanda). Berenguer no va convèncer, i un nou govern, presidit per l'almirall Aznar, va convocar eleccions municipals. A les grans ciutats van triomfar les candidatures republicanes (12 d'abril de 1931) amb tal força que dies després es va proclamar la II República Espanyola i Niceto Alcalà Zamora el seu president.

Els feliços anys vint naixen d'una conjuntura econòmica expansiva provinent dels Estats Units que va contagiar la vella Europa. És un període d'eufòria singular: són els temps del xarleston, el jazz, el blues, l'electricitat, el pe-

Bous a la plaça la Font l'any 1920 // Propietat: Benjamín Pitarch Bellmunt

troli, els cotxes, les revistes especialitzades, la ràdio, els gramòfons... Espanya –l'Espanya profunda, la rural–, aferrada al conservadorisme, al passat, agafa l'últim tren cap a la modernitat, mirant cap al veïns nòrdics. Vol deixar la misèria, l'analfabetisme, l'arcaisme: les grans ciutats faran de locomotora.

La Gran Depressió americana de 1929 truncarà de nou les aspiracions, tant allí com ací. La nostra Guerra Civil i la II Guerra Mundial pintaran de roig i negre les línies de la història.

El Anuario Guía de la Provincia de Castellón de 1922 ens dóna bon compte del Borriol de l'època. Transcrivim literalment el seu contingut amb l'ànim que l'amable lector se submergisca, a la manera de túnel del temps, en aquell entranyable i nostàlgic passat.

“Villa que tiene un término municipal de 62'07 km2, limitado por los de Villafamés, Puebla Tornesa, Castellón y Benicasim. Pertenece en todo a Castellón y tiene, entre caseríos y poblado, 3.477 habitantes de hecho (presentes más transeúntes) y 3.603 de derecho (presentes más absentes). La

población está enclavada en una cuesta, bajo el castillo; sus calles son empinadas, estrechas y de piso accidentado. Hay varias plazas llanas. Las casas son bastante buenas, y buenas y bonitas las de la carretera y calles que van a ella. Hay luz eléctrica y una fuente de varios caños, de excelentes aguas; magníficos lavaderos cubiertos y matadero. Dista 9 km de Castellón. El clima es benigno y se habla valenciano.

HISTORIA: *Fundada por romanos o cartagineses, fue población importante desde aquellas épocas, por su castillo, que reedificaron los árabes y de él se sirvieron también los carlistas, que establecieron aquí sus avanzadas, dando lugar a frecuentes y vigorosos combates en el pueblo y proximidades entre las fuerzas beligerantes.*

PRODUCTOS: *Algarrobas, aceites, higos, vino, naranja y cereales; poca caza y ganado lanar; antiguamente se explotaron unas minas de plata, hoy agotadas, y ahora las hay de calamina, cemento, yeso y piedras laborables. Las aceitunas y las uvas son de muy buena calidad.*

FIESTAS: *el 24 de Agosto, a San Bartolomé.*

FERIAS: del 22 al 25 de Noviembre, muy importante.

ROMERÍAS: el segundo lunes después de Pascua de Resurrección, al ermitorio de San Vicente Ferrer.

MERCADO: domingo.

TEMPLO Y ERMITORIOS: la parroquia dedicada a San Bartolomé está situada en el extremo más elevado de la población, y hay en el término las ermitas de San Vicente, a dos kilómetros, muy espaciosa y con habitaciones, y un Calvario en una preeminencia, muy bonito.

PUNTOS PINTORESCOS: El castillo, el Collet, y las huertas y las quintas (finques amb maset i aigua).

VESTIGIOS HISTÓRICOS: En la ermita de San Vicente, un miliario romano, y detrás, la piedra sobre la que predicó el Santo. A un kilómetro de la población, restos de la explotación fenicia, cartaginesa y romana de las minas de plata, el castillo; en Nules existe una lápida romana encontrada en este término, y un edificio (ruinas) feudal en el pueblo.

VIAJE: A Castellón, a pie o caballería, por el Collet (cinco kilómetros), o en diligencia y omnibús todas las mañanas, a diversas horas, que regresan por la tarde.

HIJOS DISTINGUIDOS: Dr. D. José Portolés Vilarrocha. Magistral de la Catedral de Barcelona.

AYUNTAMIENTO: Alcalde, D. Jaime Esteller Blasco; Teniente, D. Mateo Chiva Aragón; Otro, D. Fernando Vicent Esteve; Síndico, Vicente Julián Renau; Interventor, D. Miguel Santamaría Ahis. Concejales, D. Bautista Falomir Bernat, D. José Safont Valls, D. Bautista Esteve Portolés, D. Jaime Falomir Blasco, D. Salvador Santamaría Barberá y D. José Falomir Vaquer; Secretario, D. José Aragón Pallarés.

TITULARES: Médico, D. Felipe Perales Llopis; Farmacéutico, Juan B. Celades Pastor; Veterinario, D. Modesto Ferrer Balaguer; practicante.

JUZGADO MUNICIPAL: Juez, D. Ricardo Roig Segarra; Fiscal, D. Vicente Balaguer Pallarés; Secretario, D. Vicente Esteve Aragón.

CLERO PARROQUIAL: Cura, D. Ramón Castells Pla; Coadjutor, D. Juan Granell Pertegás; Adscrito, D. Vicente Falomir Portolés; otros, D. Antonio Falomir Vaquer.

ESCUELAS NACIONALES (buenas): Maestro, D. José María Sarrió Vallés; maestra, Dª Manuela Pomier Tournier; de párvulos, Dª T. Company Planas. Colegio de la Consolación, dirigido por Religiosas de la Orden. Para señoritas y párvulos. Primeras letras y labores.

BANDAS DE MÚSICA: La Lira, 25 plazas, director, D. Vicente Vicent Bernat; Primitiva, 25 plazas, director, D. Vicente Aragón Falomir.

SANIDAD: Médico, D. Ricardo Roig Segarra; Hospital Municipal, con edificio propio.

CARTERO: D. Luíís Agosto.

TELÉFONO DEL ESTADO: Limitado.

FERROCARRIL: Castellón.

OMNIBÚS: De Castellón a San Mateo y viceversa; de Castellón a Vistabella y viceversa; de Castellón a Cantavieja y viceversa.

DILIGENCIA: A Castellón y viceversa. De Segundo Traver Verdoy. Sale de Borriol a las 7:30 y regresa a las 15.

Xiquetes a l'escola. Any 1905
Propietat: Elvira Delcampo Bernad

PUESTO DE GUARDIA CIVIL, DE CABALLERÍA: Cabo, D. Verdemar Teboso Giménez; cuatro guardias. Comprende Borriol.

GUARDAS DE CAMPO: Ocho municipales y cuatro de la Liga de Cultivadores.

SOCIEDADES: Liga de Cultivadores, de guardia rural; de Socorro Mútuo; Centro Obrero, jornaleros del campo; Círculo Tradicionalista, política y de recreo; Centro Republicano, política y de recreo.

POSADAS: Nueva, de Josefa Ripollés Vives; de San José, de Antonia Martí Balaguer; de Nelo, de Segunda Traver Verdoy;

TEATRO: Edificio nuevo. Teatro por un cuadro de aficionados, y de sesiones de cine. Director: D. Vicente Torres Tomás.

CINE: Habilitado. Los inviernos, en días festivos. Empresa: de Jaime Castelló Llansola.

TRINQUETES: Nuevos y muy buenos. Peregrín Portolés Babiloni; Vicente Castelló Barberá.

CAFÉS: Cristóbal Aragón y Compañía; José Safont Vaus; Vicente Castelló Barberá; Agustín Meseguer Ramos.

ABACERÍAS (tenda de comestibles i ultramarins): Vicente Castelló Gascón; Vicente Llorens Santamaría; Juan Pablo Santamaría; Dolores Pallarés Babiloni; Vicente Vallés Palau; Carmen Montañés Balaguer.

ABONOS QUÍMICOS: (véase ultramarinos).

ALBARDEROS (fabricants d'aparells d'animals de càrrega; albardons): Vicente Pitarch Meliá.

FÁBRICA DE ALPARGATAS: Vicente Valls Palau; José Valls Montañés.

BARBERÍAS: Vicente Ucher Clemente; Eliseo Ramos Babiloni; Francisco Clemente Lloréns; Jaime Llansola Martí; Elías Ramos Babiloni; José Esteve Esteve; Vicente Montañés Llorens.

CARNICERÍAS: José Ramírez Cano; Antonia Esteve Esteve.

CARPINTERÍAS: Francisco Morales Linares; Francisco Delcampo Luna; Constancio Delcampo Soliva; José Safont Esteve; Jaime Castelló Llansola; Vicente Delcampo Pallarés; Manuel Delcampo Falomir.

CONSTRUCTOR DE CARROS: Enrique Santamaría Balaguer.

CERERÍAS Y CONFITERÍAS: Vicente Torres Tomás; Silverio Delcampo Pallarés.

CERRAJEROS: José Celades Juan; Vicente Colom Bou.

CORREDOR DE FINCAS: Germán Montallés Valls.

ESTANCOS: Salvador Pitarch Porcar; Dolores Pallarés Babiloni.

FUNERARIA: Sociedad de Carpinteros.

GUARNICIONERO (taller de corretjam per a les cavalleries): Agustín Ramos Portolés.

MOLINO DE HARINA: Andrés Sáncho Alcácer.

VENTA DE HARINA: Manuel Bosch Safont; Salvador Pitarch Porcar; Teresa Antoni Cabrera; Pascual Pallarés Babiloni; Nemesio Falomir Babiloni.

HERRADORES: Joaquín Serrano Adell; Salvador Serrano Personat.

HERREROS: Joaquín Falomir Luna; José Martí Castelló; José Martí Valls.

MARMOLISTAS: Vicente Cabedo Falomir.

MODISTAS: Patrocínio Esteve Montañés; Teresa Babiloni Peirats.

PANADERÍAS: Silverio Delcampo Pallarés.

PAQUETERÍAS: José Valls Montañés; Bautista Montañés Llansola.

PLANCHADORAS: Mariana Falomir Gascón.

SASTRES: Bautista Moles Barberá; Vicente Aragón Falomir.

TABENAS: José Rubio Navarro; José Rubio Ramos; José Ramos Soliva; Vicente Balaguer Falomir.

TEJIDOS: Vicente Julián Renau; Francisco Vidal Tomás.

CARROS DE TRANSPORTE: Salvador Pitarch Porcar; Vicente Sanbartolomé Ramos.

ULTRAMARINOS: Salvador Pitarch Porcar.

FÁBRICA DE YESO: Julián Pascual Esteve.

ZAPATEROS: Vicente Arandes Castillo; Vicente Canales Gascón.

Partitura de la Simfonia "Una noche de ladrones"

MN. JOSEP PORTOLÈS VILARROCHA

✍️ Professor Joan Serra Arman

Josep Portolès Vilarrocha (Borriol, 1 de febrer de 1874 - 11 d'agost de 1936) va ser un sacerdot, canonge de la catedral de Barcelona, músic, poeta, i orador dotat d'una facilitat verbal corprenedora que li va valer el reconeixement dels reis.

A nivell personal, mossèn Portolès era el meu oncle-avi i una d'aquelles històries familiars a cavall entre el secret i la fascinació que aquestes exerceixen en un infant. És per aquesta relació de sang, i que l'infant s'ha dedicat professionalment a la investigació i l'ensenyament de la Història que per a fer aquesta breu aproximació a la vida i obra de mossèn Portolès combinaré el recurs de les fonts orals, en aquest cas a través de la mare, Rosario Arman Portolès, neboda seva, i les documentals servades en els arxius i les hemeroteques.

El pare de mossèn Portolès era cabaler de la família, i quan l'hereu Vicens morí, el deixà com a marmessor de les explotacions agrícoles i tutor dels seus sis fills. L'oralitat familiar ha jutjat al llarg dels anys com a poc zelós el compliment de les dues voluntats del finat Vicens Portolès, per part del germà. La hisenda va patir una davallada clara, i els sis nebots, entre ells l'àvia Rosario Portolès Santamaría, no van tenir una educació acadèmica massa acurada. Fou el cas contrari el del futur mossèn Portolès que va poder desenvolupar els seus

dons intel·lectuals, innegables, en diverses escoles i seminaris.

Als onze anys Josep Portolès ingressà al Seminari Conciliar de Tortosa, on estudià durant set anys, en concret fins a finalitzar el curs acadèmic de 1892-93. Les seves qualificacions són excel·lents, de tal manera que a partir del segon curs ja obtenia regularment "matrícules d'honor". Les seves aptituds intel·lectuals van ser aviat valorades pel Manuel Domingo i Sol (beatificat el 1987), fundador del Pontifici Col·legi Espanyol a Roma, l'any 1892, que el proposà com a professor de filosofia. Impartí aquest magisteri al llarg de tres cursos fins que per motius desconeguts retornà a Espanya. El seu nou destí, l'humil parròquia de Sant Roc, a la vila del Molar (comarca del Priorat), no sembla massa escaient a la capacitat intel·lectual i currículum de mossèn Portolès. És aquest un dels capítols menys clars en la seva biografia. Algunes fonts orals parlen d'enyorament del país, i d'altres de cura d'humilitat imposada de manera correctiva per les autoritats eclesiàstiques o per ell mateix. Sia com sia, l'experiència del Molar significà tota una fita en la vida del religiós i en el miler d'ànimes que poblaven la vila. A començaments del segle XX el Molar, juntament amb tota la comarca del Priorat, representava la Catalunya més pobra i endarrerida. Els seus habitants sobreviuen arrencant al subsòl minses quantitats de

Banda de música El Molar (El Priorat), fundada per M. Portolès. Anys 20

galena, la forma mineral en què es presenta el sulfur de plom. Les economies familiars es complementaven amb l'explotació de velles oliveres i vinyes i alguns ametllers. L'alfabetització, com succeïa a bona part del país, era molt baixa deguda a les pèssimes polítiques educatives i a l'absentisme escolar promogut per la necessitat familiar de braços per a la feina. Una població, a més d'il·letrada, mancada de suport estatal, amb pobres i primàries expectatives a la vida, condemnades al seu petit món de penúries. I de sobte arriba aquell mossèn, expliquen de nou les fonts orals, que alt, cepat, amb un aire distingit al moure's i enraonar que captivava, especialment al gènere femení. Un home viatjat, que ha estat a Roma i que la descriu amb la gràcia lluminosa de la seva paraula. Quan l'estiu del 2017 vaig viatjar fins al Molar, la primera persona, a l'atzar, amb la qual vaig parlar, va desfer-se en elogis cap a mossèn Portolès. Era la senyora Encarnació Bargalló Rovira. Té noranta anys i explicava com de petita, tot i que mossèn Portolès feia anys que havia marxat del poble, el seu record continuava ben viu entre els molarencs. El va veure quan ell ja era canonge de la Catedral de Barcelona. Devia estimar-se aquell tros de terra eixuta i el caliu de les seves gents. Recorda que va fer la missa i en acabar, abans d'acomiar els feligresos que omplien de gom a gom el temple de Sant Roc,

va demanar-los uns instants per a fer una confessió. Explica la senyora Bargalló que es feu un silenci corprendor, i com passa sovint en la creació de l'imaginari popular les paraules següents s'han anat transmeten de generació en generació, i així les vull reproduir: "Us confessaré un secret. Quan vaig marxar del Molar vaig deixar una filla..." Imaginem el murmur que devia recórrer el temple. I continuà: "Vaig deixar la meua banda de música". I efectivament, la música, va ser una de les llavors que plantà en aquella petita societat deixada de la mà de Déu. Va crear l'associació el Centro Obrero Tradicional, on ensenyà música a grans i petits fins arribar a confeir la seva pròpia banda. En la mateixa visita estiuenca vaig poder conèixer unes quantes persones, de diferents edats, que tenien estudis musicals i els gaudien com afició, com és tradició des dels temps de mossèn Portolès. El senyor Josep Escoda, propietari d'una abundosa i interessant col·lecció de partitures i partícels, va tenir l'amabilitat de mostrar-me una peça musical escrita per mossèn Portolès. Es tracta de l'obra Sinfonia: Una noche de ladrones. El senyor Escoda serva d'altres peces musicals que amb molta seguretat també poden ser de la seva autoria, però la certesa no és total, com el cas d'una Salve.

La implicació de Portolès en la vida molarenca va ser reviscoladora. Creà l'associació femenina de "Les Esclaves" que tenia encomanat el servei al temple i un motiu d'orgull per a les dones que n'eren integrants. A més, instaurà la Festa de les Xiques, que se celebrant cada vuit de desembre i en la qual a partir d'una cercavila es reparteixen coques i es ballen jotes.

Però les aspiracions de mossèn Portolès no passaven per romandre per sempre a la petita localitat del Priorat. Havia fet una bona feina. Havia omplert de sentit la seva estada i de sentit l'existència d'aquella gent. Se sabia cridat a més altes empreses. De tal manera que l'any 1908 optà i guanyà la vacant a la Canongia de Secretari, de la Catedral de Barcelona. La seva era una canongia d'elecció reial. És a dir, que en realitat, de manera protocol·lària, qui l'ocupava era el rei d'Espanya. El dimarts 7 de maig de 1912, un mes i escaig de l'enfonsament del vaixell Titànic, mossèn Josep Portolès i la resta del Capítol Catedralici rebien Alfons XIII, que aprofitant una visita a Catalunya volia seguir la tradició règia d'ocupar la seva canongia. La fama de l'oratória de mossèn Portolès va arribar a oïdes del rei, que el convidà en una ocasió com a orador de la capella del Palau Reial de Madrid, i li encarregà l'oració fúnebre per la seva mare, la reina Maria Cristina (febrer de 1929) a la catedral de Barcelona.

Les hemeroteques van plenes de notícies sobre els seus sermons, que eren seguits per innumbrables feligresos de tots els estats socials.

Mentre, seguia ascendint en l'escala jeràrquica catedralícia i aprovà l'oposició a la Canongia Magistral, l'any 1921. Aquesta dignitat comportava l'obligació, a més de la predicació, de l'ensenyament d'una càtedra de teologia o d'oratória sagrada al seminari. Ensenys, era nomenat per administrar els comptes de l'Hospital dels Nens i de la Santa Creu (l'actual Sant Pau). De nou fent ús de les fonts orals, veiem ja a la dècada dels anys vint un mossèn Portolès reconegut, amb contactes en diversos àmbits de la societat com demostraria el fet que aconseguí feina per a molts borriolencs en la construcció de la primera línia del "metro", el 1924, i en la urbanització de la muntanya de Montjuïc amb motiu de l'Exposició Universal de 1929.

Més o menys d'aquesta època, començaments dels anys 20, mossèn Portolès es convertí en un dels promotors i divulgadors de l'obra social que havia engegat el 1906 la M. Petra

de Sant Josep, poc abans de la seva mort [Ana Josefa Pérez Florido (1845-1906)] al santuari barceloní de Sant Josep de la Muntanya. El trobem l'any 1921 com a president de la Junta Directiva organitzadora dels acte de la "Coronació canònica de la miraculosa imatge de Sant Josep de la Muntanya". Durant gairebé vint anys mossèn Portolès participarà activament en la redacció de la revista del santuari, La Montaña de San José. El trobarem reproduint petits textos de filòsofs, com a cronista dels esdeveniments de la comunitat, com a enigmista amb endevinalles que ell titula "charadas", i sobretot com a escriptor de contes i poemes. En un treball publicat l'any 1983 a la revista Cominells, la senyora Lluïsa Bouché fa un interessant estudi sobre la producció literària de Portolès, la qual no sembla d'una qualitat extraordinària. Però és certera la reflexió quant al tarannà de l'home: "Se vislumbra otra dimensión de aquella pública y arrogante personalidad con que sus coetáneos nos lo han pintado". Un home d'aparença distant i envanida, amb cert culte a l'aspecte físic (sortia a passejar per Barcelona abillat elegantment de carrer) però que a través de l'ajuda als seus paisans i sobretot en les pàgines de la revista La Montaña de San José, es revelava profundament sensible.

No voldria abusar de l'espai que amablement m'han concedit els responsables de la publicació, ni cansar el lector, en aquest tast del que pretèn ser una biografia més exhaustiva en el futur. Afegiré que davant els esdeveniments luctuosos que s'estaven produint al país contra els membres de l'Església, mossèn Portolès va decidir cercar aixoplug segur a Borriol. Les fonts orals familiars expliquen que arribà a casa de nit i que fou rebut per la seva germana. Com si d'un mantra familiar es tractés, les paraules premonitòries de la germana s'han passat de boca a orella: "Què has fet, desgraciat, venint al poble?" Dissortadament aquells temors es van confirmar, i fou assassinat l'11 d'agost de 1936, fora del terme municipal i enterrat a la Pobla Tornesa. Finalment les seves restes van ser traslladades al cementiri municipal de Borriol el 18 de setembre de 1938.

No voldria acabar aquest article sense agrair l'acollida humana dispensada a Borriol i la valuosa col·laboració intel·lectual de Lluïsa Bouché, Henry Bouché, Joan Palmer i Nacho Falomir. I a tot el poble borriolenc per fer-me sentir que una part, molt important de mi, sempre pertanyerà a aquesta vila.

Edificis i monuments del recinte de l'Exposició Internacional, al peu de Montjuïc.

PEDRAPIQUERS DE BORRIOL A LES OBRES DE L'EXPOSICIÓ INTERNACIONAL DE BARCELONA DE L'ANY 1929

 Ignasi Falomir Palau

En les primeres dècades del segle XX es van realitzar les obres per a organitzar l'Exposició Internacional de Barcelona, de l'any 1929. Aquest esdeveniment va representar un important focus d'atracció de mà d'obra, que a més va coincidir amb una època de canvis socials i crisi econòmica en pobles com Borriol, ja que durant el primer terç del segle XX el sistema econòmic que s'havia anat desenvolupant des de finals del segle XVIII, i especialment durant el segle XIX, basat en l'aprofitament agrícola de tota la terra disponible, va tocar sostre.

En aquells anys, a Borriol, el model econòmic basat en la solució d'anar traient erms i arrabassant, per a satisfer la gran fam de terra deguda al fort creixement demogràfic, havia entrat en col·lapse, ja que s'havia arribat a la situació en què la pràctica totalitat de les terres

disponibles del terme estaven ja arrabassades. Aquesta situació va ser una de les raons del gran corrent migratori de gent de pobles com Borriol, que hi va haver durant aquests anys cap a Barcelona i el sud de França. En pocs anys es va passar d'arrabassar i treballar fins al darrer mos de terra disponible, a començar a abandonar els cultius de muntanya més allunyats i poc rentables.

Atrets per aquesta demanda de mà d'obra, un gran contingent de treballadors de Borriol es va desplaçar a les obres de l'exposició i va participar activament en la preparació de materials i en la construcció d'edificis emblemàtics com el Palau Nacional, el Teatre Grec, l'Estadi Olímpic o el Pueblo Español, entre d'altres. La resposta a aquesta crida va estar influenciada, per una banda, per les bones perspectives econòmiques a Barcelona

en comparació amb les precarietats viscudes al poble, i, per altra banda, per l'oportunitat que representava el bagatge de coneixements de les tècniques dels treballs de la pedra, oficis especialment demandats per l'organització de les obres.

Els treballadors de Borriol, habitualment, es desplaçaven a Barcelona en tren, i una vegada allí, solien buscar allotjament prop de les obres, principalment al carrer de la Guatlla i al carrer de Sant Fructuós, a la falda de la muntanya de Montjuïc. Per a ser contractats en les obres de l'exposició disposaven, generalment, del gran avantatge que representaven els coneixements amb el treball de la pedra, ja que molts d'ells eren pedrapiquers, obrers o arregladors de pedra seca; no obstant això, per a trobar ocupació, el primer que solien fer en arribar era visitar el borriolenc més il·lustre i influent a Barcelona en aquell moment, el doctor José Portolés, canonge de la catedral de Barcelona. Amb aquestes intercessions mossèn Portolés es va guanyar agraïments, però també de vegades fortes enemistats, perquè, merescudament o no, l'acusaven d'afavorir només a segons qui.

Com a exemples del contingent de borriolencs que van participar en els treballs de l'exposició de Barcelona s'aborden, a continuació en aquest article, les experiències de dos treballadors de la pedra, Jaume Falomir i Vicent Falomir, i

les seues respectives famílies. Es tracta de dos casos representatius i diferenciats, del que els va succeir a aquests treballadors durant i després de les obres: en l'un l'experiència va suposar l'establiment posterior i definitiu de tota la família a Barcelona, en l'altre cas la decisió final va ser la de retornar al poble una vegada acabades les obres.

Per una banda, Jaume Falomir era pedrapiquer d'ofici, encara que, de vegades, també realitzava treballs com a arreglador de pedra seca, dualitat professional freqüent al poble. Casat amb Ana Linares Safont, i amb cinc fills, tenien com a vivenda habitual la casa núm. 19 del carrer de la Rapa, prop de l'era de l'Omet. No obstant això, es quedaven molt sovint al mas que tenien en propietat just al costat del pou de Portugués, a la Serra de Borriol.

Durant la dècada dels anys 20, Jaume va treballar a les obres de l'exposició de Barcelona, ocupació que van seguir també, els darrers anys, els dos fills majors, Florencio i Jaume, que també van aprendre l'ofici de pedrapiquer.

En aquells anys Jaume i Ana van prendre la decisió d'anar a viure, tota la família, definitivament a Barcelona. Acabats els treballs de l'exposició, van anar a establir-se a Mollet del Vallès, on quasi tots els fills es van ocupar en la indústria del tèxtil i del tint. Durant anys van mantindre el costum de tornar a Borriol i quedar-se a la casa de la Rapa. Malauradament, però, l'any 1937, durant el transcurs de la Guerra Civil, al tornar en tren a Barcelona després d'una de les visites a Borriol que feia Ana Linares a casa de la seua germana Purificació per recollir queviures per endur-se, com farina i oli, en un dels bombardejos de l'aviació feixista, va morir a l'estació de Benicarló.

Per una altra banda, Vicent Falomir va formar part d'un altre tipus de treballador que també va respondre a la crida de mà d'obra de Barcelona per a complementar l'economia familiar. Com a llaurador, es dedicava a treballar al seu, és a dir, a conrear terra pròpia, i, per tant, coneixia bé la tècnica d'arreglar pedra seca, ja que a Borriol era una més de les activitats que comportava el treball de la terra.

Al contrari del cas de Jaume Falomir, una vegada acabades les obres de l'exposició, Vicent va tornar al poble amb la seua família, a la casa núm. 19 del carrer del Raval de València.

Martell de Jaume Falomir, pedrapiquer de Borriol, marcat amb les inicials per a acreditar la propietat, utilitzat a les obres de Barcelona

1

2

3

4

5

1. Jaume Falomir (*Jaumet d'Iranço*), aprox. 1905
2. Ana Linares Safont, aprox. 1905
3. Família de Vicent Falomir Montañés, aprox. 1914 (Rosa Barberà Renau i els fills: Trinitat, Clotilde i Vicent)
4. Vicent Falomir (*Vicent el Polit*), aprox. 1920
5. Els tres majors dels cinc fills de Jaume i Ana (*Florencio, Anita i Jaume*), aprox. 1918

Fotografia escolar l'any 1923.

INCREÏBLE PARADOXA

 Francisco Delcampo Bernad

Més que una fotografia, la imatge és una gràfica estadística descriptiva perfecta del sistema educatiu en els anys vint (la fotografia és de 1923). En eixa època regia la Llei d'Instrucció Pública (Llei de Moyano), en vigor des de 1857. La Primera Ensenyança era gratuïta i obligatòria per als xiquets i les xiquetes entre els 6 i els 10 anys. Però la realitat es posava fora de la llei; l'analfabetisme impregnava al 35% de la població masculina i al 51% de la femenina. Anar a escola era una obligació si no hi havia res millor a fer. Els xiquets a un lloc (d'arrere de la casa Abadia, on és ara el conegut pel «campet» de la casa del retor, i les xiquetes a l'altra part del poble, a la plaça l'Hereu).

La dictadura de Primo de Rivera tenia com a una de les prioritats la política educativa, tant la primària com la secundària, però la Guerra de Marroc es va emportar totes les energies físiques i econòmiques del país. La falta de mitjans humans i materials a l'escola era evident.

En la fotografia hi ha 120 xiquets (tota la plèiade masculina de 6 a 10 anys de la població) escrupolosament formada al voltant d'un sol mestre (tal vegada el volgut D. Enrique García). Amb ell, totes les etapes educatives: preescolar, infantil i primària quedaven a càrrec d'un vocacional i mal pagat mestre. Resulta molt difícil imaginar com feia possible ensenyar a llegir i a escriure a tota la quadrilla, com podia organitzar-se davant de 4 nivells educatius distints: avui toca Geografia per a uns, per a altres Història... I cal posar ordre al galliner. Demà heu de vindre tots amb la cara ben llavada, ben vestits i el monyo pentinat, perquè vindrà un fotògraf de Castelló per a fer-nos una instantània a l'escola – heu aquí la gran afluença de públic –. Demà serà un altre dia i tal vegada preferim anar a buscar nius o a menjar figues de Borrús.

Els pitets blancs contrasten amb les bruses negres; els braços creuats dels menuts (en senyal de posició defensiva i d'autoprotecció) es contraposen amb els braços caiguts dels grans (en senyal d'autocontrol i confiança).

Avui és un dia especial, la felicitat ronda els semblants; tots som com una família. Demà ens matarem d'uns als altres – increïble paradoxa.

360. Quadrilla familiar al carro en els bous a la Font. Principis dels anys 30
Propietat: Ana Maria Ucher Balaguer

361. Bodes de José Miguel Ramos Ramos i Carmen Portolés Cabanes fa 50 anys. Any 1968
José Miguel Ramos, Carmen Portolés, José Manuel Esteve, Jorge Esteve, Peregrín Portolés i Roberto Portolés.
Propietat: Carmen Portolés

362. Jugant a les cartes al bar. Segona meitat dels anys 70

José Esteve "el Moreno", el Tio Àlvaro, Paco "el dels teléfonos", Fernando Gonzalbo i el Tio Miqueló. **Propietat:** Mª Cinta Esteller Bellés

363. Xiquetes a l'escola. Any 1961

Primi Tena, Mª Angeles Rubio, Lolita Portolés, Mª Antonia Montañés, Mari Araque, Mª Rosa Pallarés, Tere Personat, Carmina Sala, Fina Gascó, Angelita Albert, Mª Adela Rubio, Laura Arandes, Mª Rosario Falomir, Vicentica Pallarés, Josefa Mª Pallarés, Mª Teresa Safont, Mª Carmen Rubio, Consuelo Falomir, Emilia Fabregat, Tere Melià, Mercedes Balaguer, Lolita Sos, Ana Esteve, Dora Alafont i Tonica Mª Esteve. **Propietat:** Ana Esteve

364. Borriolencs a la construcció del far de Columbretes. Principis dels anys 50
Propietat: Alfredo Linares Babiloni

365. Borriolencs fent paret. Principis dels anys 70
Salvador Linares "el Curro", el Blanco, el Sastret... **Propietat:** Alfredo Linares Babiloni

366. Grup de música Los Tojoba al cine Avenida en el Show The Constan". Principis dels anys 70.

Joaquín, Tomás i Bartomeu

Propietat: Mª Cinta Esteller Bellés

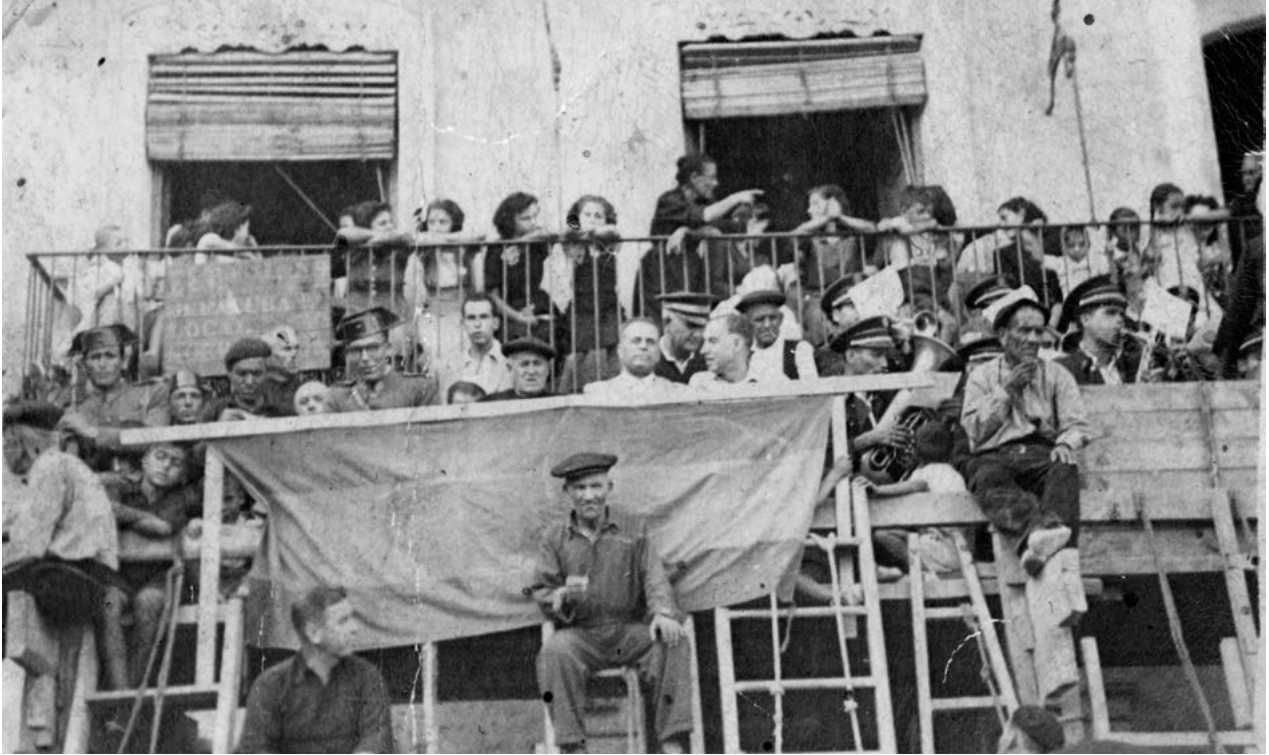
367. Amics al bar de Martella a la Font.

Any 1959 *Emilio Valls "Matavi", J^a Maria Babiloni "Piquerol", Manuel "el Copero", J^a Maria Babiloni "el Ros de Marquet", Vicent "el Coto" i Jaume "Faves".* **Propietat:** Ana Maria Ucher

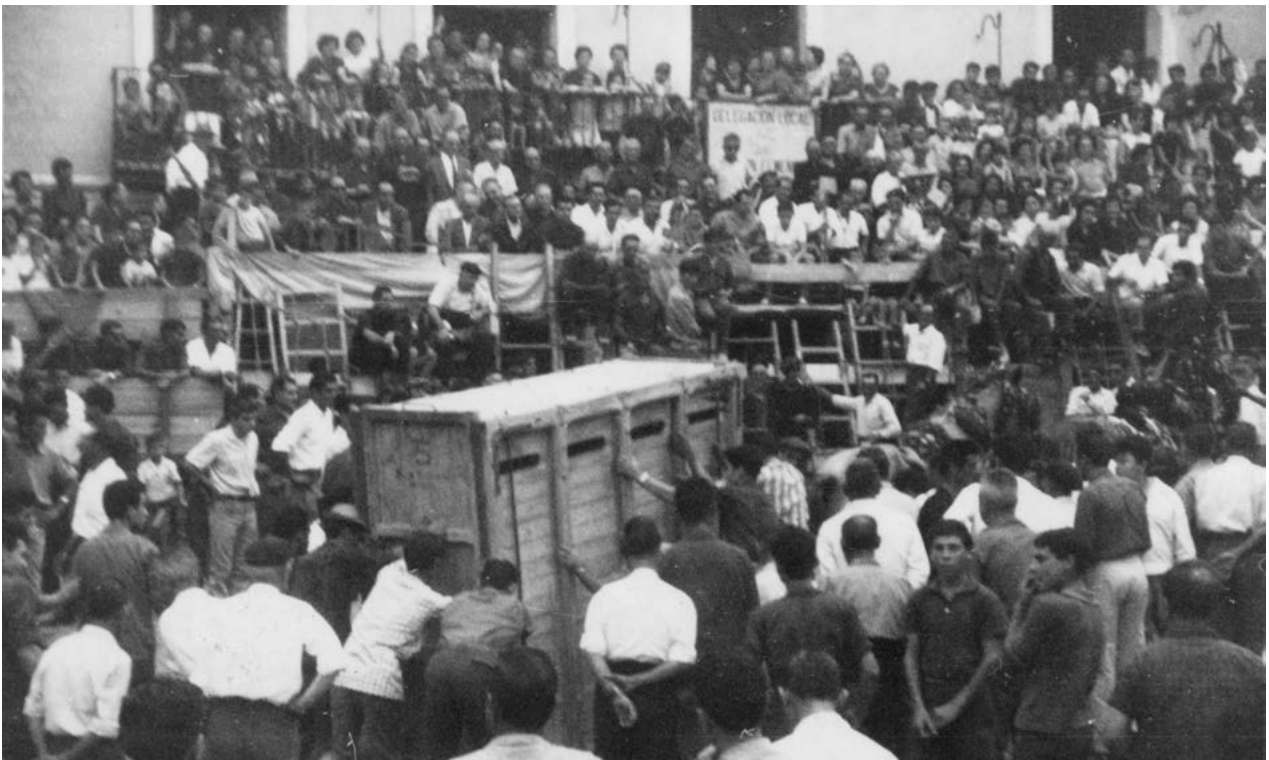

368. Equip ciclista a Borriol. Principis dels anys 20.

Vicent Balaguer, el Saboquet i Vicent "el Blanco". **Propietat:** Ana Maria Ucher

369. El cadafal de l'Ajuntament als bous a la Font. Anys 50
Propietat: Fausta Serrano

370. Bous a la plaça de la Font. Principis dels anys 60
Propietat: Ana Maria Ucher

371. Amics anat a Sant Vicent. Principis dels anys 50

Vicente "Marianeta", Pepito "el Peraire", Pepito "el Mirallo", José M^a "el Morrongo", Manuel "el Fideuero", Jaime Castelló, José Tena, Jaime Valls i Joaquín Esteve. **Propietat:** Ana Esteve Falomir

372. Amics i amigues a Sant Vicent. Principis dels anys 50

Joaquín Esteve, Dolores Falomir, Trini Soler, Carmen Safont, Carmen Llansola, Carmen "la Güeña" i Pepe "el Figuro". **Propietat:** Ana Esteve Falomir

373. Classe de xiquets amb D. Alfrepo al pati de l'escola. Principis dels anys 50
Propietat: Teresa Parrilla Muñoz

374. Bous a la Font. Principis dels anys 60
Propietat: Ana Maria Ucher

375. Amics a Sant Vicent. Any 1954
Enrique "Bayona", Emilio "Mataví", Antonio "Roqueta", Vicente "el Sastret" i Carlos "Pruna".
Propietat: Ana Maria Ucher

376. Amics a la Creu de Sant Vicent.
Any 1963 *José Luis Ramirez, Fernando Vicent, Salvador Ramos, Carmen López i Fina Llansola.*
Propietat: Conchin Boix

377. La centraleta de telèfons a Borriol.
Any 1963 Francisco Esteller i Cinta Bellés amb el seu fill Javier.
Propietat: Maria Cinta Esteller

378. La Família Esteller - Bellés al carrer Freginal, en front de la centraleta de telèfons. Any 1961
Propietat: Maria Cinta Esteller

379. A la venta de Sant Vicent. Any 1967
José Antonio "l'Andaluset", Pepita "d'Adelina" i Paco "el Gatet". **Propietat:** Lola Escrig

380. Xiquets/es a l'esllicadora del Castell. Any 1957
Propietat: Ana Maria Ucher

381. Excursió al Castell.
Principis dels anys 60
Propietat: Teresa Parrilla

382. Antonia i la seua filla Consuelo Martí.
Any 1922. Antonia Bernad i Consuelo Martí.
Propietat: Chelo Pallarés Martí

383. Boda de Severino Insa Comes i Florentina Babiloni Montañés. Any 1936
 Severino Insa, Florentina Babiloni, Concha Montañés, Rogaria... **Propietat:** Rosa Ana Insa

384. Comunió de Rosa Ana Insa i Miguel Insa. Any 1946
 Florentina Babiloni, Severino Insa, Miguel Insa i Rosa Ana Insa. **Propietat:** Rosa Ana Insa

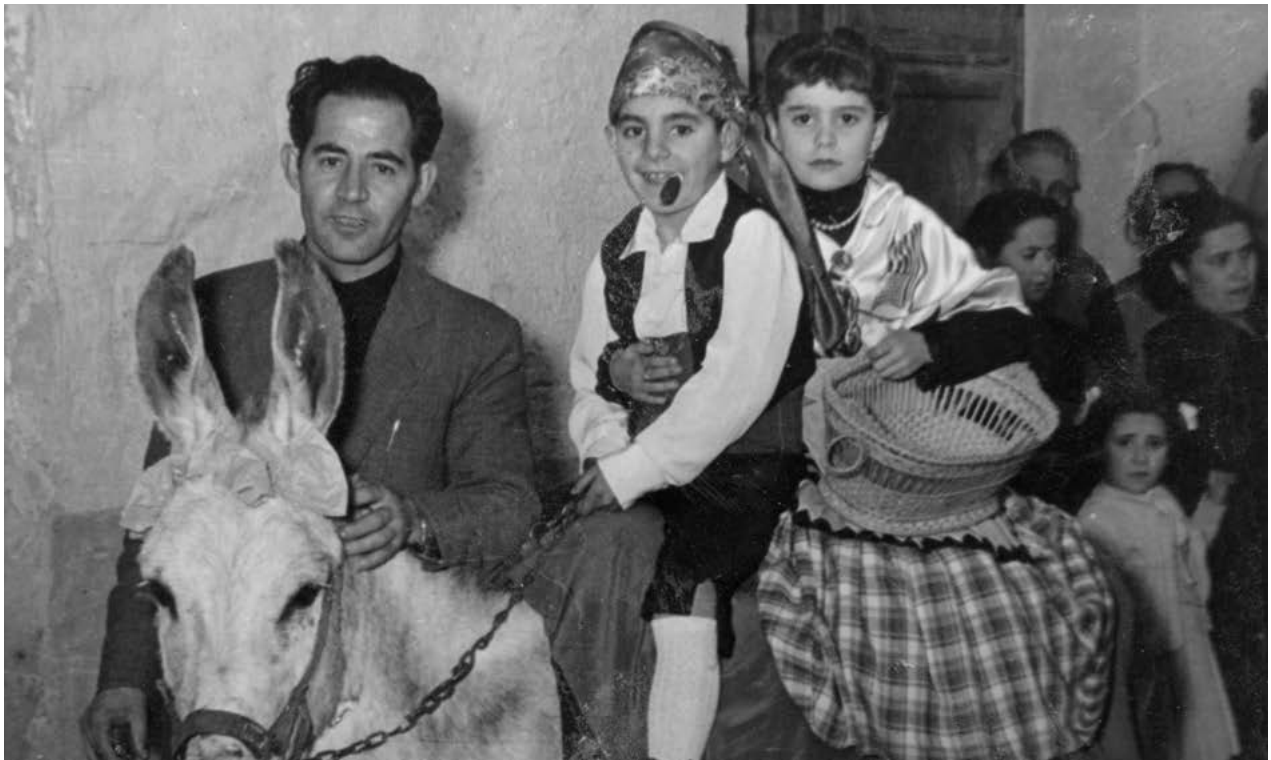
385. Picapedrers borriolencs a Almassora. Principis dels anys 60
 Vicente "El Blanco", Emilio "Mataví", Micalet "de Faena", Arturo "el Blanco", Angelino Cabo i José María "el Piquerol". **Propietat:** Ana Maria Ucher

386. Amics a Sant Miquel de Moró. Any 1962
"El Melero", "l'Andaluset", "el Mesio", Ramón
"de Fernandet" i José Antonio "el Carnisser".
Propietat: Lola Escrig Andreu

387. Lolites: tres cosines germanes al carrer Molioli. Any 1962
Lolita Tena Rando, Lolita Ucher Tena i
Lolita Tena Espín. **Propietat:** Lolita Tena

388. A la procesó de Sant Antoni. Any 1952
Julio Sos, Juliet Sos i Lolita "la Rosera". **Propietat:** Lola Escrig Andreu

389. Cucanyes a la plaça de la Font. "El Sastret" al cim del castell. Principis dels anys 60
Propietat: Ana Maria Ucher Balaguer

PATRIMONI IMMATERIAL DE LA TÈCNICA DE LA PEDRA SECA, A BORRIOL

 Ignasi Falomir Palau

Candidatura per a la declaració de la tècnica de la pedra seca com a Patrimoni Immaterial de la Humanitat

La UNESCO (Organització de les Nacions Unides per a l'Educació, la Ciència i la Cultura), ha comunicat recentment que considera tècnicament complet l'expedient de la candidatura conjunta internacional que demana la declaració de la tècnica de la pedra seca com a Patrimoni Immaterial de la Humanitat. La candidatura, que serà avaluada durant el 2018 pel Comitè Intergovernamental de Salvaguarda del Patrimoni Cultural Immaterial, ha sigut una sol·licitud internacional impulsada inicialment per Xipre i Grècia,

posteriorment recolzada per diferents entitats, des de països com França, Itàlia, Croàcia, Suïssa, Eslovènia o Espanya.

Es tracta d'una iniciativa més de les que darrerament s'estan movent al voltant de la tècnica de la pedra seca, sobretot en països de l'àrea mediterrània, però, a més, en aquest cas, es posa el punt de mira en el patrimoni immaterial, és a dir, en els coneixements de les tècniques tradicionals, que són reconegudes com a més valuoses i dignes de protecció que les construccions de pedra, el considerat patrimoni material.

Al voltant de la tècnica de la pedra seca, a Borriol, hi ha un interessant i variat patrimoni material, però sobretot, hi ha un important i valuós patrimoni immaterial, constituït pel bagatge de coneixements i procediments tradicionals que s'han anat transmetent durant segles. Les activitats relacionades amb els treballs de la pedra seca han estat fortament arrelades, i els treballadors del poble han gaudit de renom i consideració. Les característiques pròpies d'aquestes activitats i les particularitats dels treballadors es descriuen, breument, a continuació.

Caseta de pedra, a la Lloma // Foto: Ignasi Falomir

Treballs tradicionals amb pedra seca

Un fet diferencial dels treballadors de la pedra seca de Borriol és que hi va haver d'especialitzats. En altres llocs, eren exclusivament els llauradors i pastors els que feien aquest tipus de construccions per a satisfer les necessitats pròpies dels seus oficis, com una tasca més que formava part de les seues activitats laborals en el camp. A Borriol, en canvi, a banda dels llauradors i pastors, hi van haver, i encara actualment hi ha alguns, arregladors de pedra o paredadors especialitzats, és a dir, professionals dedicats només a la pedra seca, treballant a les grans arrabassades i transformacions de finques de secà i d'horta a Borriol i, sobretot, a Castelló i altres poblacions de la Plana com Vila Real, Onda, o Benicàssim.

Un altre aspecte característic i diferencial que ha tingut lloc a Borriol, a banda de la convivència

dels arregladors professionals de pedra seca i els llauradors que també coneixien la tècnica, ha sigut la relació quotidiana i, per tant, la influència mútua, amb les activitats paral·leles dels pedrapiquers i treballadors de les pedreres.

Pel que fa a les construccions de pedra seca escampades pel terme de Borriol, segons comentari popular, es van fer, *unes amb paciència i necessitat, i les altres amb paciència i diners*. Aquest comentari recull i defineix els motius que van moure als homes a mamprendre les construccions de pedra, en funció de si eren els propietaris dels terrenys a arrabassar o, al contrari, es tractava de treballadors llogats pels propietaris, a jornal o a destall. A més, esta diferenciació respecte als treballadors de la pedra seca i les seues motivacions implica tota una sèrie de particularitats pròpies de cada cas com, per exemple, els tipus de construccions de pedra, els models de referència, les característiques, o l'àrea de distribució dins del terme.

Treballs fets amb paciència i necessitat

Seguint el criteri diferenciador esmentat, dins del primer grup es poden englobar els treballs amb pedra realitzats per homes que van arrabassar heretats pròpies, majoritàriament a les partides més muntanyoses del terme. Es tractava, principalment, de llauradors moguts per la necessitat de transformar erms en terres per a cultivar i traure profit, amb la gran motivació i força que va representar l'anhel per ser propietaris d'unes parcel·les de terra de conreu pròpies.

Dins d'aquest primer grup de treballadors, es pot fer una segona subdivisió, considerant per una banda als masovers, és a dir, als llauradors i pastors autosuficients que vivien en masos aïllats, principalment a la Serra de Borriol, i les fetes per propietaris de

Treballadors de Borriol, en l'arrabassada de la finca de Tello, a la partida de Coscollosa (Castelló), l'any 1958.

De dreta a esquerra i de dalt a baix: José Portolés (amb la maça d'escallar), Pelegrí Portolés (fill), Ximo Alfajarín (amb un pic i un martell), Perfecto Pallarés, Antonio Bernat, Jacinto Ramos, Vicent Melià (amb una canya per a marcar fiters), Vicent Esteve (amb dos canterelles), Alfonsset Gascón, Pelegrí Portolés (pare, amb un pistolet), Salvador Linares, els germans Josep (amb un pistolet) i Antonio Linares, i Vicent Meseguer (amb un pic). Foto cedida per Jacinto Ramos Falomir

Ferramentes d'arreglar pedra seca procedents del mas de la Peña: cabàs, martell, mall, massa, cordells, carretó de quatre rodes i carret de mà (Col. de l'autor) // Foto: Ignasi Falomir

parcel·les més menudes que vivien al poble.

Els masovers eren treballadors polivalents que feien de llauradors i de pastors, capaços de viure autosuficientment i traure profit d'unes terres de muntanya que presentaven moltes dificultats. Eren propietaris del masos que habitaven, de parcel·les de cultius de secà (oliveres, ametllers, bancals per sembrar, etc.), i d'espais per a pasturar les raberes d'ovelles i cabres.

Van ser, a més a més, capaços de treballar la pedra amb molt bons resultats, segons es pot comprovar als ribassos fets als bancals, arrabassant els erms per guanyar terres de cultiu, i a les construccions necessàries per al dia a dia als masos, com els pous, aljubs, basses per a abeurar les raberes, corrals per a tancar cabres i ovelles, solls per als porcs, o amagatalls per als vasos d'abelles als ribassos. És significatiu per a constatar la importància i la quotidianitat que els treballs de la pedra representaven per als masovers, el fet que habitualment disposaven d'un complet conjunt de ferramentes adequades com,

per exemple, martells, malls, tascons, perpalines o carretons per al transport de la pedra.

Per altra banda, estaven els treballs amb pedra fets pels altres propietaris de parcel·les, amb diferents particularitats, com ara, per exemple, viure en el nucli urbà i anar la major part dels dies a guanyar el jornal, treballant a Castelló. Fora hores, estos propietaris anaven arrabassant les seues heretats al camp, per a complementar l'economia familiar, i per anar acumulant un patrimoni.

Aquestes parcel·les eren habitualment menudes, d'un a dos jornals (equivalents aproximadament a 3.500 o 7.000 m²), i situades en partides de muntanya, com per exemple Cominells, Fontanar, La Botalària, Javalioies, La Pererola, Les Solsides, la Serra del Portell, o el Barranc Fondo. Es dedicaven a cultius que acostumaven a ser de productes per a l'autoconsum com les figues o els cereals, o també en altres casos cultius encaminats a traure una collita per vendre, com podien ser els olivars o els garroferars.

Treballs fets amb la gran motivació que representava la necessitat de contribuir a l'economia familiar amb els productes del camp, i l'afany esmentat de ser propietaris de la terra. Les construccions de pedra seca realitzades amb l'esforç de diverses generacions són molt diverses en estes parcel·les: ribassos fets sense fil seguint les corbes de nivell, casetes de pedra, perxes, covarxos per arrecerarse fets dins del ribassos, pouets d'aigua naixenta, aljubs per contenir aigua arregladissa, escaletes i pujadors empedrats, avealls per caçar, etc.

Treballs fets amb paciència i diners

En un altre grup es poden englobar els treballadors professionals, paredadors o arregladors de pedra que, a jornal o a destall, eren llogats per realitzar arrabassades en grans finques propietat de famílies benestants, tant de secà com d'horta, que solien estar situades en partides de Borriol com el Pla de Moro, El Molló, Benadresa, o també a Castelló o altres poblacions de La Plana.

Covarxo a Cominells // Foto: Ignasi Falomir

Cantonada de pedra seca, realitzada a principis segle XX, per Pepet de Floquencio (Josep Falomir Vicent), als Fornets (forns de cement blanc de Luis Monterde).

Segons la qualificació, entre estos treballadors estaven els mestres, i els manobres o peons. Com a mestres, podia haver ocasionalment treballadors polivalents que també de vegades eren pedrapiquers, i que depenent de la demanda de treball podien, a més d'arreglar pedra seca, treballar com a pedrapiquers a les pedreres o al taller d'afinat de pedra. També era habitual la presència a les arrabassades de *barrinadors*, és a dir, treballadors que s'havien especialitzat a les pedreres en el treball amb explosius, amb la finalitat de desfer roques i fiters en les finques a transformar.

Paral·lelament a les activitats de les arrabassades de finques agrícoles, les colles de treballadors es van dedicar també a treballs ornamentals amb pedra, principalment en parcs o en edificis, en destinacions turístiques com per exemple Benicàssim, Orpesa, o Benassal (Font d'en Segures).

A partir de la segona meitat del segle XX, els treballs en construccions ornamentals amb pedra van anar guanyant

preponderància respecte als treballs en finques agrícoles i, en definitiva, han sigut finalment les activitats que han permès que l'ofici haja perdurat fins a l'actualitat.

El jardí de l'apotecari

Manuel Segarra Ribes, apotecari de Castelló, famós per ser el creador l'any 1945 de la *Cavalcada del Pregó*, a més de l'autor del llibret de l'òpera *La filla del Rei Barbut*, pujava de vegades a Borriol, amb la finalitat de recollir lletres i músiques tradicionals del poble. En una d'aquestes visites a Borriol, va contar un cas que va tindre lloc al mas que tenia a la partida de Benadresa, on compartia moltes estades amb amics i personalitats de la cultura castellanenca com Matilde Salvador, Miquel Peris o Bernat Artola, entre d'altres.

Després d'un concorregut dinar al mas, Manuel Segarra va pensar en aprofitar per passejar i mostrar la finca als convidats, i perquè els fera de guia va cridar al borriolenc que tenia d'encarregat, José Babiloni (*Pepet de Piquerol*).

Tots junts anaven passejant per la finca, mentre *Pepet* els mostrava i comentava, entusiasmada, els treballs ja fets i els projectes per a més endavant. A mesura que anaven pujant els explicava per on anirien els ribassos i els bancals que tenia previst anar arrabassant als erms –*ací farem uns ribassos a doble cara per damunt del caixers i arreplegant la terra de les vores, eixiran uns bancals allargats amunt-amunt...*– El terreny, a mesura que es pujava la falda de la muntanya, es feia més pobre i més pedregós, però *Piquerol* sempre tenia idees i solucions per traure'n profit –*en aquest racó es poden traure uns fondets esglaonats amb ribassos en mitja lluna...*

A l'arribar a dalt del tot, hi havia una lloma formada per una gran clapissa amb pedres soltes i algun floc aïllat de coscolls. Manuel Segarra mirant escèptic *Piquerol* li va preguntar amb ironia –*i d'açò, Pepet, que en farem?* *Piquerol* es va quedar primer mirant la clapissa, i cavil·lós es va girar cap a tots, responent: *ací sinyo Manuel..., ací, amb els seus diners i la meua paciència, farem un jardí!*

HISTÒRIES DELS AVIS: VICENT FALOMIR BABILONI "COLAU"

 Merxe Vilarrocha Bernad

Vicent Falomir Babiloni, conegut per tots com a Colau, ens rep a sa casa per a explicar-nos la seua història, amb la companyia dels seus fills Maria Luisa i Vicente José Falomir Vaquer.

Vicent va nèixer a Borriol un 23 de juny de 1920. Al seus 97 anys trobem un home ple de vitalitat i amb un munt de records i anècdotes per compartir, si no fóra per les cames que ja fallen, pareix un *xicuelo*.

Anem passant d'un tema a un altre, ja que recordar tota una vida en un ratet no és fàcil, però amb l'ajuda dels seus fills, quan la memòria falla, escoltem una història apassionant.

Com va viure vostè la Guerra Civil?

Jo tenia uns 17 anys i en aquell moment no hi havia faena, però com jo sabia sumar, multiplicar i dividir, em van posar en una taula on organitzàvem quants homes anirien a treballar amb cada patró.

Després, com que mon pare era republicà, a mi i a uns 10 homes més de Borriol ens van portar a la presó de Saragossa.

Al poc d'estar allí, tots els de Borriol van eixir i em vaig quedar allí tot sol, sense conèixer ningú. Per sort, un home de Castelló em va reconèixer i vaig estar amb ell. Este home era el metge Bellido, que em coneixia perquè pujava a Borriol a curar a una tia meua, l'àvia d'Enrique el Notario.

Estant allí em van dir que no apareixia el meu nom al registre, jo li vaig escriure una carta al meu germà, per a explicar-li el que em passava i ell em va dir que estiguera tranquil que prompte eixiria de la presó,

i així va ser. Al poc de temps vaig vindre a la presó de Castelló, on n'érem 50 de Borriol, per fi al poc de temps vaig poder eixir i anar cap a casa.

Quan va acabar el conflicte bèl·lic com li va anar?

Quan va acabar la guerra em van cridar per a fer el servei militar. I em va tocar a les Illes Canàries. Així que vaig passar 3 anys sense vindre a casa.

I quan va tornar què va fer?

Vaig tindre la sort de conèixer a la meua dona María Luisa Vaquer Vicent, coneguda com "María Luisa la Mestreta". Era una dona molt guapa i molt guardadora.

Al juny de 1949 ens vam casar. Este va ser l'any de la tronà de la Sorreta. La seua filla María Luisa recorda com sa mare sempre els contava que quan va passar la tronà ella encara tenia penjat el vestit de novia a l'habitació.

També vam obrir un forn de pa al carrer Palacio, i després a poc a poc vaig començar a ser corredor de taronja.

Com va començar a ser corredor de taronja?

Jo ja anava comprant i venent, però ara veuràs! Estàvem al baixador de Betxí arrancant garroferes per a Enrique Panera quan van arribar dos motorets. Eren uns homes que compraven taronja i els vaig dir que podrien pujar a Borriol, i em van dir: "Demà, allí estarem!"

I així va ser, al dia següent de matí ací estaven a la carretera. Estos homes treballaven per a Monsonís de Borriana, i així vaig començar a treballar per a ell.

Vicent Falomir // Foto: Raul López

Per poder fer els negocis necessitava un telèfon i em van passar el del metge Martínez Urrea, que era el número tres, va ser un dels primers telèfons del poble.

Per a Monsonís vaig treballar 10 anys. Després 4 o 5 anys per a uns altres i els últims 20 anys per al pare de Don Eugenio, el metge del poble.

A Eugenio el conec des que era jovenet. Els dissabtes quan jo anava a Nules a pels jornals ell estava per allí ajudant. I abans de vindre al poble de metge son pare em va dir: “Vicent, el *xicuelo* anirà de metge a Borriol”. Així que vaig ser el primer en saber que venia un metge nou al poble.

Durant eixos anys treballar en la taronja era un bon negoci, no com ara.

En què consistia la seua faena?

La temporada de la taronja durava 5 o 6 mesos, i hi havia molt de negoci.

Jo anava a una finca i mirant sabia la quantitat de taronja que hi havia. Es deia comparar a ull o alfarrassar la taronja. Quan es comprava així, l'amo no feia falta que anara a la finca per a pesar la collita.

Unes altres vegades es comprava a pes. El dia que es collia, l'amo anava a la finca i es pesava la quantitat que eixia.

Mira si tenia jo bon ull que tots els anys Batiste el “Cachano” em deia a mi que anara a alfarrassar la seua finca i per mitja hora de faena em donava 10.000 pessetes d'aquella època.

Qui anava a collir la taronja?

Majoritàriament eren les dones les que collien la taronja. La Cachucha, la Gaspareta, Josefina, Amparo... Conxa Peanya també va vindre moltes vegades.

A les 8:00 del matí eixíem cap a la finca i estàvem tot el dia fins les 18:00. Per a dinar ens féiem fogueres per a torrar i per a calfar-nos.

Ací a ma casa sempre estava ple de gent, per a fer els contractes o per a vendre la taronja.

Tu saps per què volien treballar o vendre'm la taronja a mi? Perquè el pare de Don Eugenio tots els dissabtes em donava els xecs per a pagar als treballadors o per a pagar la collita.

La seua filla María Luisa recorda un dia que son pare estava cobrant els xecs a la Caixa Rural, quan ja tenia tots els diners damunt del taulell van entrar a robar i s'ho van endur tot. Sort que la Caixa se'n va fer càrrec.

I la resta de l'any a què es dedicava?

A partir de maig que s'acabava el negoci de la taronja, me n'anava pels pobles de l'interior i comprava cera del basos de les abelles. Em deien el cerer de Borriol.

Primer anava en moto, pels pobles i els masos, a vegades arribava fins a Tarragona. Però tu imagina't, tot l'estiu per fora i no hi havia telèfons mòbils com hi ha ara. En un d'estos viatges mon pare va morir d'improvís i no em podien localitzar per dir-me que al dia següent el soterraven, fins que al final em van poder trobar a la pensió de la Salzadella i vaig arribar a temps.

I per a divertir-se, què feien?

Per a divertir-nos poca cosa, no hi havia cap “perra”. Anàvem al bar, jo solia anar al Bar del mono i allí teníem la penya del torero José Luis Ramírez (un torero molt famós de Castelló) i els homes allí xarràvem de bous, de la collita... i ens féiem un café.

Als seus noranta-set anys, Vicent continua anant els dijous i els dissabtes amb el seu fill a esmorzar al bar Navarret i gaudint de la companyia dels seus 4 néts i 5 rebesnéts.

Moltes gràcies per compartir amb tots nosaltres els records de tota una vida.

“Durant eixos anys treballar en la taronja era un bon negoci, no com ara.”

RECEPTA: LLUCIETES

 Assutzena Santamaría i Luna

Ingredients

800g de farina de força

1 got de llet

2 ous
(1 per a la pasta i
l'altre per a pintar
les llucietes)

150g de sucre

100g de mantega

½ culleradeta de
postres de sal

1 gotet d'anís de pastes

37g de llevat fresc
(1 ½ pastilla de les
de tenda)

4 filets de safrà

2 grapatons bons de
panses per afegir a la
massa i més panses
per fer els ulls de les
llucietes

Aquesta no és una recepta típica del nostre poble, però tenint en compte que en aquestos dos anys que el grup de teatre Belesbàs ha representat l'obra Llúcia de Siracusa han format part indiscutible d'aquest acte, hem considerat que seria interessant compartir aquesta recepta.

Sembla ser que quan Henri Bouché i la seua filla Lluïsa estaven buscant informació sobre la festa de santa Llúcia als països nòrdics (Suècia i Finlàndia), van trobar que el 13 de desembre, dia de santa Llúcia, es fan unes pastes típiques que es diuen "lussekatter" (gats de Llúcia). Aleshores, van pensar que estaria bé fer les pastetes en qüestió per oferir-les als assistents a l'obra i, a les futures pastes, els van posar el nom de llucietes.

Però algú les havia de fer, així que, a partir de diferents receptes d'internet, Carmen Sánchez Soler i les seues filles Elisabet i Miriam, van anar fent proves fins aconseguir la recepta que més els va agradar i que és la que compartim amb vosaltres més avall.

Les llucietes que es van repartir els dies de l'obra de teatre les va pastar Carmen, però va tindre la col·laboració d'un bon grapat de borriolencs i borriolenques que van ajudar a fer les llucietes i a portar-les al forn.

Elaboració

Es posa el got de llet a calfar al foc i, sense que bulla, se li afeg la mantega, i es remou fins que s'ha fos. Aleshores, s'afeg la pastilla desfeta i els filets de safrà picats, es meneja, i s'apaga el foc.

A una safata es posa el sucre, la sal, un ou batut i el gotet d'anís i es barreja tot ben barrejat. Després s'afeg a la safata la barreja de la llet i es va afegint la farina poc a poc i es va pastant la massa i quan ja està mig pastada s'incorporen les panses que s'hauran posat a remulla prèviament. La massa s'acaba de pastar damunt d'una taula de marbre o al banc de foguers, enlloc de dins la safata, ja que així és més fàcil treballar-la. Després es deixa reposar dins de la safata una horeta llarga, perquè la massa es faça bona.

Per a fer les llucietes es fan boletes d'uns 23 g, a partir d'elles es fan xurros i se'ls dona forma de "S", doblgant una punta cap a la part de dalt i l'altra cap a la de baix i després es posen les panses als dos foradets que queden, com si foren els ulls de santa Llúcia. Una vegada fetes, si es deixen reposar perquè tornen a fer-se bones, millor. Per acabar, es pinten amb l'altre ou batut, anant amb compte que no baixen.

Si les porteu al forn, com van fer amb les que es van repartir el dia de l'obreta, el forner o fornera estarà pendent de traure les llucietes quan estiguen cuites. Si les feu a casa, no sabem exactament el temps (a les receptes que es troben per internet posa uns 10 minuts), així que aneu vigilant fins que vos sembla que ja estan.

I ara només queda que les gaudiu! Bon profit!

JOCs TRADICIONALS:

JUGAR A GALETES

 Assutzena Santamaria i Luna

(Informadors: Paco Delcampo, Natxo Falomir, Paco Jiménez i Tere Tena)

Fotos: Ivan Flor

El joc de les galetes és un joc internacional, que es juga a molts països dels diferents continents i que té un origen molt antic, ja que es coneixia a l'antic Egipte i a la Roma precristiana.

Jo he jugat molt poc a galetes, per no dir que gens. Només recorde haver jugat alguna vegada als Arbrets, quan la plaça encara era de terra i només hi havia plantades unes falses acàcies (els arbres que donaven "mongetes", unes floretes blanques que feiem caure a balonades per menjar-nos-les).

Però em feia gràcia fer l'article per a la revista sobre les galetes per dos motius.

Per una banda, perquè a la xerrada que va fer el company Vicent Pallarés sobre espais de joc perduts, hi va haver unes quantes persones que recordaven amb nostàlgia quan, de menuts, jugaven a galetes.

Per una altra, per un fet que em sembla curiós i és que crec que Borriol és l'únic poble on diem galetes a les peces que s'utilitzen per jugar. Seguisc diferents grups de Facebook sobre la nostra llengua i aquest joc ha eixit diverses vegades, però cap dels noms proposats pels membres

dels grups coincideixen amb el que gastem els borriolencs. Ací teniu uns quants exemples: bales, boles, bolles, baletes, boletes, bolets, xives, xivetes, mèrvils (mèrvuls, mèrvols, mèrvils, segons el lloc de Menorca), lites, xinell·les, vies, primes, pomets, parots o parotets, moretes, amoretes o el castellanisme "caniques"...; en el cas de les que són un poc més grans, bambos, bolots, bolls, botxes, bolantxos, tabolls, tambos, rulos...; les de vidre, cristis, vidris, vidranys...; les de ferro, caganos; les de fusta, cascarines; pinyols, quan es feien servir pinyols d'albercoc per al joc...

Però, d'on pot vindre eixe nom? Sense ser lingüistes, sinó simplement curiosos, barallem dues possibilitats:

Una d'elles és que segons contava Vicent Falomir Falomir (de malnom Folch o Polit), els xiquets pastaven argila i l'arredonien amb les mans per fer boletes i després les posaven a les llandes que portaven les seues mares al forn amb menjar o pastes i les coïen com si foren galetes de menjar, i potser vinga d'ací el nom.

Però també podria vindre del francès, ja que "galet" significa cudol o pedra redona.

NOMBRE DE JUGADORS:

de 2 endavant.

ON ES JUGAVA: al carrer, en una zona de terra, per això ara és difícil jugar dins del poble, ja que les places i els carrers estan asfaltats. L'espai de joc ha de ser el més pla possible i sense pendent.

MATERIALS:

L'únic material necessari són les galetes, que són esferes de diferents materials que solen tindre centímetre i mig de diàmetre. Les més normals eren d'argila cuita, de pedra o de vidre de colors. També hi havia, i eren molt buscades, galetes d'acer que es traïen dels rodaments o coixinets dels motors i galetes de vidre que es traïen dels taponos de les bateries dels camions.

Les galetes es portaven al terreny de joc dins d'una bosseta de tela que havia cosit la mare amb retalls d'una camisa o un davantal vell.

COM ES JUGAVA:

Hi havia diverses formes de jugar a galetes i, dins del mateix tipus de joc, les normes anaven canviant en funció del que decidien els xiquets que jugaven, del tipus de boletes que es gastaven, etc. Les normes es definien abans de començar cada partida.

Modalitat dels xiquets del joc de les galetes

A continuació descriuré les maneres que m'han contat.

JOC DELS XIQUETS – PRIMERA MODALITAT

En el joc que em va explicar Paco Delcampo, es feia un clotet en terra, d'uns 5 cm de fondo, que rebia normalment el nom de “guà”, encara que segons contava Vicent Falomir, la gent més major li deia “tit”.

Els jugadors es posaven a una certa distància del guà (unes 3-4 passes) i anaven tirant la seua galeta amb la intenció d'encertar al guà o aconseguir que arribara tan prop com fóra possible.

Una vegada havien tirat tots, s'establia l'ordre de joc i començava a jugar el primer que havia encertat al guà, i la resta després d'ell, en funció de la distància a què havia quedat la seua galeta del guà.

Si a una ronda no encertava ningú al guà, es feia una altra ronda de tir.

El primer jugador col·locava la seua galeta a un pam i mig del guà. Aquesta es mesurava fent un pam i gastant el dit garranyeu com a punt de gir de la mà per fer el mig pam. Una vegada col·locada la galeta al seu lloc, la tirava intentant pegar-li a la galeta d'un altre jugador que estava prop. Si li pegava es quedava la galeta de l'adversari i continuava el joc intentant pegar a les altres galetes, sempre fent el pam i mig des d'on s'havia quedat la galeta. Quan un jugador fallava, jugava el jugador següent, per ordre de joc.

Si un jugador perdia una galeta, es reincorporava al joc amb una galeta nova, quan li tocava el torn.

Les galetes es podien tirar de diferents maneres, una d'elles, la que veiem a la foto de dalt.

Per una altra banda, les galetes tenien valors diferents en funció del material de què estaven fetes. Així, les que valien menys eren les d'argila, que eren les més comunes, després anaven les de pedra, i les que tenien més valor eren les de vidre. Per aquest motiu, per a quedar-te una galeta d'un valor superior a la que tu utilitzaves per a jugar, li havies de pegar diverses vegades; per exemple, una galeta de fang li havia de pegar 3 vegades a una de pedra o 5 vegades a una de vidre.

JOC DELS XIQUETS – SEGONA MODALITAT

Paco Jiménez em va explicar una altra manera de jugar a les galetes. Com en el cas anterior, es feia el guà i es dibuixava una ratlla a una certa distància, a partir de la qual es feia la primera tirada. El joc consistia a encertar el guà o encertar les galetes dels altres xiquets.

Modalitat de les xiquetes del joc de les galetes

Si un xiquet encertava el guà, es quedava totes les galetes dels amics que estaven en eixe moment al terreny de joc.

A banda de quan encertaves una galeta, també te la podies quedar si la teua galeta s'havia quedat a una certa distància de la galeta del teu amigueta. Eixa distància, per exemple 1 pam o 1 pam i 4 dits, s'havia establert a l'hora de definir les normes del joc.

Paco també recordava que les galetes tenien diferents valors i em contava que les galetes de rodaments només les tenien els xiquets que tenien algun familiar propietari d'un taller, i que com eixes galetes eren molt preuades, normalment eren ells els que imposaven les normes del joc.

JOC DE LES XIQUETES

Segons em va contar Tere Tena, les xiquetes a Borriol també jugaven

a galetes (no com en altres pobles, que era un joc de xics), però tant el joc com la manera de tirar la galeta eren diferents a les dels xics. A més a més, només recordava haver jugat amb galetes de fang.

Es feia un rectangle en terra, amb uns quants compartiments (un menys que el nombre de xiquetes que jugaven) i cada xiqueta posava una de les seues galetes damunt d'una de les ratlles verticals, com veiem al dibuix.

A una certa distància del rectangle es dibuixava una ratlla en terra, que era des d'on es feia la primera tirada.

El joc consistia a pegar amb la teua galeta a alguna de les galetes que hi havia al rectangle per fer-la eixir fora. Si ho aconseguies, et quedaves la galeta. Per a moure les galetes es posaven tots els dits de la mà en terra prop de la galeta, amb la mà ben oberta, i li pegaves

a la galeta amb un moviment del dit polze, com es veu a la foto d'aquesta pàgina.

Hi havia xiquetes atrevides que intentaven pegar-li a alguna de les galetes del rectangle des de la primera tirada, però el més normal era fer diverses tirades per anar arrimant-se a poc a poc al rectangle. Si pel camí podies pegar-li a la galeta d'alguna de les companyes de joc, la mataves i la xiqueta t'havia de donar una galeta i tornar a començar des de la ratlla.

Si quan tiraves a les galetes del rectangle, la teua galeta es quedava dins d'algun dels compartiments, allò era fendri i tornaves a començar. I d'ací ve una expressió que encara gasten alguns borriolencs: fer *fendri*, amb el sentit de no aconseguir un objectiu, de fallar.

El joc acabava quan ja no quedava cap galeta al rectangle.

TU BÉ SAPS?

✍ Eugènia Delcampo Montañés

Escric estes línies amb la intenció de rescatar de l'oblit per als més joves algunes paraules que se sentien habitualment a Borriol i actualment ja només utilitzen les persones més grans.

La parla caracteritza molt bé la gent d'un poble, de manera que de vegades podem saber de quina localitat és el nostre interlocutor si ens fixem en alguns detalls del seu discurs.

A Borriol utilitzem algunes expressions que no són massa habituals fora de les nostres fronteres. A banda de les mítiques **manyó** (com a sinònim de carinyo), hi ha d'altres com ara **cotero** (que no cocotero, com va dir un xiquet castellanoparlant a sa mare la primera vegada que va anar a missa a Borriol i li van calçar el *traje* per ajudar el rector), amb la tonadeta característica per a les preguntes, com per exemple "**Eres de Buriol?**". Perquè, estareu d'acord amb mi, que la tonadeta ens delate.

Recorde que a Borriol, tradicionalment, la gent es feia els

seus propis cotxes en comptes de comprar-los, sense necessitat de ser enginyers, i tot abans d'existir les impressores 3D. Així, podies escoltar la frase: "**El meu veí s'ha fet un cotxe no es pot dir lo guapo**". A Borriol, el sogre és **el tio**, i la sogra, **la tia**, o almenys ho és per a la gent més major (diuen que a Tortosa els sogres també reben aquest tractament tan familiar). Tenim números propis com **el dotzre, el tretzre i el setzre**, però no us feu il·lusions, que no són exclusius de Borriol, sinó que els compartim almenys amb pobles com la Vilavella. També utilitzem la paraula **fato** per a referir-nos tant a un objecte sense valor com a una persona "**de poc gust**", desagradable o boba. Ara que, per a dir bobo, solem utilitzar més la paraula **bec**, per a què anem a enganyar-nos? Als xiquets borriolencs els pugen al **pirrín-xin-xin** quan es cansen de caminar. A Borriol, algú s'**engrangue** quan es pose molt nerviós i ha de contenir eixa ràbia. Les parelles, ací, xarrutxaven, després xarraven, i finalment per a festejar formalment, havien d'entrar en casa; això sí, si no es

destorbaven abans. Se sentie dir de tant en tant "M'han dit que la teua filla **xarre. Ja ha entrat en casa?** No. S'ha **destorbat**".

Hi ha algunes expressions que, tot i no ser exclusives de Borriol, s'utilitzaven amb normalitat però actualment s'han deixat d'usar, o almenys amb el significat que tenien abans. Paraules que ja només gasta la gent major. Hi ha una generació, entre la que m'inclou, que les estem deixant de gastar, però que les coneixem, i una altra generació, la dels més joves, que en molts casos ja no les entenen. És per aquest motiu que us propose un joc: contestar una xicoteta enquesta i comparar els resultats obtinguts entre pares i fills, o millor, entre avis i néts. Les 12 primeres expressions són prou típiques del poble (o almenys tenen ací un sentit diferent; les altres, són més normatives però ja no se solen sentir. A més puntuació... més coneixement del borriolenc, però també més edat. A la pàgina número 2 trobareu la solució. Per cert... no feu trampes, que després tot se sap!

1	Sorra	a) Astuta	b) Tonyina	c) Poc saludadora, antipàtica
2	Tindre erri	a) Tindre coneixement	b) Disposar de mitjà de transport	c) Tindre cobertura
3	Ser una vista	a) Ser alt/a	b) Ser molt bo/na en alguna cosa	c) No necessitar ulleres
4	Desbrafiar	a) Acabar-ho tot ràpidament	b) Airejar la roba	c) Deixar destapat el cava a la nevera
5	No estar avisat/ada	a) No estar informat/ada	b) No estar bé del cap	c) No tindre Visa

6	Ser una pesta	a) Ser maleser/a	b) Ser apegalós/a	c) Desprendre mala olor
7	Tindre una preà	a) Tindre una bessonà	b) Barallar-se	c) Tindre molta faena i poques ganes de fer-la
8	Ser custodiós/a	a) Estar a càrrec d'una altra persona	b) Ser pesat/ada	c) Ser de missa diària
9	Ser cansat/ada	a) Ser malfaener/a	b) Estar esgotat/ada	c) Ser molest/a
10	Ser cuitòs/osa	a) Passar-se el dia al forn pastant	b) Estar cansat/ada	c) Ser mal de cuidar
11	Llamparasses	a) Taques	b) Senyals fetes amb els llums del cotxe	c) Faroles gegants
12	Saravastall	a) Sara és molt ràpida	b) Que no té esme	c) Ball tradicional de Borriol
13	Socorro	a) Auxili	b) Paga dels diumenges als xiquets/es	c) Que me ahogo!
14	Ser una pena	a) Ser revoltós/a	b) Tindre mal aspecte	c) Ser una llàstima
15	Ser curiós/curiosa	a) Que es dedica a fer cures	b) Que mostra interès per tot	c) Que és net/neta
16	Estar braus/braves	a) No estar civilitzats	b) No fer-se	c) Estar picants (com les patates)
17	Marraixa	a) Corda grossa	b) Recipient per a refrescar l'aigua	c) Pokémon
18	Retentívol	a) Memòria	b) Segon intent	c) Pastilla per a la gola
19	Estantís/sa	a) Llibreter/a	b) Cabut/da	c) Ranci/rància
20	Ensapat/ada	a) Fart/a d'aigua	b) Que no s'entere	c) Mullat/ada per la pluja
21	Guaret	a) Terra que es deixa descansar	b) Antic guarda de camp	c) Brutet
22	Atropellar-se	a) Accidentar-se voluntàriament	b) Desmillorar-se molt	c) Quedar-se al Troppo
23	Endenyar-se	a) Infectar-se	b) Topar contra un arbre	c) Encabotar-se a acabar el sudoku
24	Saldó	a) El que et queda al banc	b) Terra per a netejar els plats	c) Peça de roba que es posaven les dones sota la falda els dies de festa, de tela de llenç, normalment de color cru i amb fins brodats

Si heu obtingut majoria d'1, enhorabona! però perquè sou molt joves, no perquè conegueu el borriolenc, així que heu d'escollir més les persones majors, ja que les paraules es perden. Si heu tret majoria de 3, sou un poquet més majors, per a què anem a enganyar-nos. Això sí, coneixeu perfectament la parla de Borriol. No us oblideu d'utilitzar estes i

altres paraules, que sinó acabaran per desaparèixer. Si algú ha obtingut majoria de 0... bé, espere que ningú hage tret majoria de 0. I si sou joves i heu tret majoria de 3...és que sou **romancers apurats**.

Ah! I si algú ha aconseguit sumar els 72 punts, segur que podrà contestar aquesta última pregunta: Quin és el crit que les dones feien

als xiquets menuts quan volien expressar **comboi**?

>> **Solucions: pàgina 2**

Si no estàs d'acord amb el contingut de l'article o vols compartir paraules borriolenques que ja no se senten, ho pots fer al següent correu: lakaellonadeltiosco@gmail.com. Moltes gràcies.

Vistes des del campanar // Foto: Ivan Flor

CONCURS DE MANUALITATS: PATRIMONI, CULTURA I SOCIETAT BORRIOL ENCA

 La Redacció

El CEIP L'Hereu de Borriol i concretament els grups de 5é i 6é de primària aquest any han col·laborat amb aquesta publicació amb l'activitat docent d'un concurs de manualitats al voltant d'un tema relacionat amb el patrimoni, la cultura o la societat de Borriol.

Els treballs, elaborats en el període d'octubre-novembre, han estat exposats al passadís del centre a l'abast de les mirades de propis i estranys del sistema educatiu local.

Els qui hem tingut el plaer de poder contemplar els treballs dels xiquets ens hem sentit gratificats amb sensacions i pensaments complaents: la imaginació, la il·lusió, el treball, la implicació que li han posat les criatures a aquesta tasca. Ens ha sorprès –encara que no del tot– que la gran majoria ha escollit com a tema la construcció d'un castell, alguns dels quals desbordats d'ingeni i de detalls.

Ha sigut difícil l'elecció dels premiats, ja que el concurs ha tingut un nivell d'implicació

molt alt. Aleshores, ens hem inclinat en la decisió per aquells que presentaven més realisme amb el nostre castell.

En aquesta edició, els premiats han estat:

Alumnes de 6é de primària:
ARANTXA TRAVER FALOMIR,
de 6éB.

Alumnes de 5é de primària:
CANDELA RUBIO FERNÁNDEZ,
de 5éA.

Presentem les imatges del guardonats, així també les exposicions dels 6 seleccionats de cada un dels grups, amb la finalitat que el lector s'esplaie imaginativament entre les obres d'aquests artistes.

Des d'aquestes línies volem donar les gràcies a tot el sistema educatiu del CEIP l'Hereu i comptar amb ells per a properes edicions, ja que la implicació del col·legi amb aquesta revista cultural ens sembla inqüestionable.

Autora:
Candela Rubio Fernández de 5éA

Autora:
Arantxa Traver Falomir de 6éB

- Conte -

LA DANSA DE LA NORMALITAT

 Iris Martínez Pallarés

En un entranyable poble de la Plana Alta, la construcció d'una xicoteta presa destinada al desviament de part de l'aigua acumulada per les pluges per al regadiu dels cultius dels seus habitants, va originar vida aquàtica de la qual pocs habitants són conscients i gràcies a la qual es fa possible aquest relat.

Fucó era un peix, des del seu primer aleteig, una miqueta estrany. Però la seua estranyesa es jutjava des de la perspectiva que la majoria de peixos entenia com a normal. La normalitat era, en aquell toll, ben diferent al que Fucó solia fer entre les seues aigües.

Fucó vivia entre peixos de la seua mateixa espècie i gènere, compartia amb ells l'aparença, l'aigua i certs costums, no obstant això, era capaç de distanciar-se notablement de la resta en múltiples coses que el feien semblar un peix molt estrany. Tant era així que quan eixia del seu amagatall, en el qual li agradava estar-se durant llargues hores del temps, la resta dels peixos sentia, inconscientment, amenaçat el seu rogle d'estabilitat, plena i absurda, fins a tal punt que obria els ulls més que de costum –raó per la qual Fucó sempre va sentir tenir uns ulls molt xicotets en comparació als ulls dels peixos de la seua mateixa espècie-, i un silenci inundava les aigües tèrboles del seu toll. Al seu pas, els altres peixos observaven que no anava en la direcció adequada: “nada a contra corrent!”, deien entre murmuris alguns, “està perdut”, tractaven de justificar uns altres sense evadir-se del judici; “mai n'aprendrà!” asseguraven molts. Digueren el que digueren, no existia discussió sobre l'estranyesa d'aquell peix, taronja cridaner, anomenat Fucó. La veritat era que el costum dels peixos del toll era el de nadar compassats, al ritme que va marcar algú a qui no recordaven, al ritme que tots seguien sense plantejar-se ni tan sols per què aquell era el ritme i no un altre, sense preguntar-se per què un altre ritme havia de ser mal vist. Des de la perspectiva d'algun ésser superior que poguera veure, amb distància, aquell espectacle, podria ser que la pregunta es fera evident: tants peixos i un sol ritme, com pot ser? Però des de l'interior del toll l'evidència no era tan evident. I no és que Fucó es plantejara el perquè d'aquell ritme tan assumit per la massa, sinó que mai el va assumir, ni en el seu primer aleteig. Els peixos nadaven en cercles constantment, només Fucó navegava entre les algues del centre d'aquella circumferència tan perfecta desentonant i fent eixir de polleguera la resta de peixos. Fucó no se sentia perdut, ni confús, però se sentia estrany, ja que ell era l'únic peix que dansava a l'interior del cercle sense por, amb normalitat.

Un dia, en el seu contracorrent va topar de cara amb un altre peix taronja que s'havia desorientat, i aquest, que, malgrat nadar en cercles juntament amb la massa, mai havia

jutjat a Fucó, va sentir com les seues escates s'estremien en l'acte i va sorprendre, ni per a bé ni per a mal, al mateix peix. Fucó va sentir alguna cosa semblant, però va seguir nadant a contra corrent fins que, sense veure-ho venir, va tornar a xocar amb ell. Les escates van començar a estremir-se novament, un pessigolleig va arrabassar la sensibilitat de Fucó i li feia desitjar el xoc continu, el frec entre les escates, l'abraçada de les seues aletes, la besada als llavis, la lluentor als ulls, els passejos entre les aigües. Kao, l'altre peix va sentir alguna cosa semblant però no li va donar més importància. Fucó va quedar tan atònit, embadalit i comprimit que ni tan sols va poder decidir-ho: va navegar al costat de Kao tant de temps com va poder i es va deixar portar per ell, tan a cegues, que va acabar nadant en cercles amb la resta de peixos taronges d'aquell recòndit toll del món.

Des de la inconsciència d'aquest canvi, el xicotet peix taronja cridaner va poder veure com els ulls de la resta de peixos tenien, sorprenentment, una grandària molt menor del que sempre havia cregut veure, així que va sentir haver estat enganyat durant molt temps i va interpretar que va ser la presència de Kao la que havia aconseguit que començara a veure el món tal com era. Fucó no podia sentir-se més agraït. Per fi entenia el sentit en el qual giraven tots els peixos. Per fi havia despertat, s'havia trobat a si mateix. La resta de peixos va adoptar al xicotet entre el seu cercle sense reticències quan van comprendre que nadava al seu ritme i si algun comentari s'escoltava, res tenia a veure amb aquells als quals Fucó estava acostumat. Així que Fucó respirava una pau desconeguda per ell fins aquell moment que el feia navegar pendent solament de no eixir-se'n del cercle i operar, en la mesura possible, dins d'aquest. Va descobrir que, al cap i a la fi, no era tan diferent, i que aquella harmonia també permetia la seua dansa sense que desentonara, acollia el seu so sense que es descompassara. Fucó era capaç de ser ell mateix sent normal. Quin descobriment.

Però un bon dia, aparentment normal, Fucó dansava com de costum entre les aigües normalitzant la seua normalitat quan, de sobte, se'n va eixir del cercle davant la presència de tot el veïnat, d'amics i coneguts que l'havien vist créixer, perdre's i, segons ells, trobar-se. Fucó no va ser conscient que havia canviat el seu ritme però Kao sí. Les escates se li van estarrufar fins a tal punt que semblava ser el peix més gran del toll. La resta de peixos van frenar la seua monòtona i automatitzada marxa de sobte i van fixar els ulls, novament oberts com a plats, en el peix que recobrava aquell taronja cridaner que tant se li havia apagat amb la dansa de la normalitat. Fucó, ara sí, confús, va tornar al cercle amb Kao i mentre s'adaptava de nou al ritme, va tractar d'entendre què estava passant. Per què de nou, tots els peixos tornaven a tenir aqueixa grandària d'ulls, per què Kao s'havia estarrufat i havia arrufat els bigots, per què ell mateix havia eixit i tornat al cercle de normalitat. Es preguntava on havia d'estar, si en el cercle nadant al ritme políticament correcte o en qualsevol altra part. Al cap i a la fi, els ritmes podien inventar-se, aquell al qual tots obeïen tan sols n'era un. Per què havia de seguir aquell i no un altre? Quin mal feia ballant-li a la música que ningú era capaç d'escoltar?

Aquell dubte el va acompanyar durant mesos i mesos en els quals es va tancar en el seu amagatall al qual ningú acudia. Per a eixir a per menjar es disfressava obrint els ulls i dansant al ritme de la normalitat, i així es concedia una treva per a poder pensar. Fora, els peixos seguien amb les seues vides circulars, monòtones, còmodes i afables. Endins, ningú ho sabia.

Quan les aigües van començar a caldejar-se per l'arribada de les altes temperatures típiques de l'estiu comarcal, Fucó va eixir i va tornar a nadar al seu ritme, un altre ben diferent al normalitzat i també diferent a tots aquells ritmes als quals, vegada rere vegada, havia dansat abans del xoc de cara amb aquell peix color taronja pàl·lid. Ara nadava descompassat segons el compàs de la massa des de la consciència, ara entenia què passava i estava decidit a confirmar-ho sense perdre un gram de la brillantor del seu taronja. Òbviament, els peixos que nadaven en cercle van tornar a obrir els ulls i les boques per a omplir l'aigua de judicis sobre aquest tema: "no té remei", van sentenciar. Kao el mirava, des de la distància, amb tendresa i comprensió. La resta de peixos miraven Fucó amb aire de desacord i de desgrat. Va ser llavors quan Fucó es va dirigir a la multitud i els va fer una pregunta aparentment simple: "Com està l'aigua?" Els peixos, atònits, van frenar en sec el seu compàs; incrèduls, van detenir les seues aletes; confusos, van obrir més que mai els ulls, i, perplexos, van contestar a l'uníson: "L'aigua? Quina cosa és l'aigua?"

ARTISTES LOCALS: YOLANDA ANDREU PORTOLÉS

 David Roco Alafont

A Yolanda Andreu la paraula “artista” li pareix un terme molt formal, tot i que els que hem tingut el plaer de contemplar, tocar i fins i tot olorar la seua obra sabem que, amb la delicadesa i la passió que treballa, “artista” és un terme més que encertat.

Nascuda a Borriol, Yolanda estudià disseny gràfic a l'Escola d'Art i Superior de Disseny de Castelló. Posteriorment, Restauració de Béns Culturals a la ciutat d'Osca i Enquadernació a Barcelona, Alacant i Madrid, a escoles privades i a la Universitat Complutense.

Ha realitzat exposicions d'obra pictòrica, però el que realment li agrada i l'ompli com a artista és treballar amb el paper, en tots els sentits: disseny gràfic o editorial, llibres d'artista, tècniques industrials o artesanals, construint el propi paper, preparar targetes especials, àlbums de fotos o restaurar un llibre que ho necessita.

Si cal destacar alguna cosa de la seua obra són els llibres d'artista, tant els que fa per encàrrec com els seus propis, especialment els llibres del pintor Luis Encinar, amb qui col·labora habitualment en simbiosi, ja que aquest li deixa total llibertat per desenvolupar la seua tasca d'artista del paper.

Com definiries el teu art?

Mai se m'havia ocorregut. Per a mi és la manera més senzilla que tinc per a plasmar tot el que em mou, o em preocupa, tot el que crea en mi una inquietud, un repte. I la millor manera que tinc de fer-ho és sobre i amb paper. Per a mi hi ha unes paraules amb les quals em sent molt còmoda: “No només llibres”.

Si busquem *enquadernar* en el diccionari de la RAE en la primera accepció trobem: “Juntar, unir, coser varios pliegos o cuadernos y ponerles cubiertas”. I en la segona accepció: “Unir y ajustar voluntades,

afectos, etc”. Tot això unit és el que jo pretenc amb el meu treball.

Un llibre pot contar una o mil històries, algunes inconnexes i unes altres que es troben per a prosseguir juntes. En un llibre tot pot parlar, el paper, l'enquadernació, les paraules o l'absència d'aquestes, les il·lustracions o fotografies, la forma, pot ser continent o contingut, pot englobar moltes disciplines i materials: pintura, forja, cuir, cristall. On està el límit?

Com va ser el teu primer apropament al món de l'art i més concretament a l'art en paper?

Vaig començar a treballar com a dissenyadora gràfica, m'apassiona el meu treball i tot el que està relacionat amb la impressió i els acabats especials.

En el passat em vaig trobar amb molts problemes perquè algú fabricara aquest tipus de llibres o publicacions que dissenyava per als meus clients, tot eren problemes, o bé tècnics, o de quantitats o de pressupost, cosa que escapava al meu enteniment, jo no veia aquests problemes.

Després de dissenyar un llibre molt especial per a un client, vaig haver de canviar totalment el disseny, ja que ningú el volia fabricar.

Així que vaig decidir estudiar tot allò relacionat amb les arts gràfiques, vaig tindre la gran sort que Pedro Domínguez, enquadernador de Castelló, m'obriera les portes del seu taller i m'iniciara en aquest món. De seguida vaig descobrir el desconeixement que tenia i vaig buscar escoles on formar-me, i en això seguisc, cada mestre t'aporta coses noves.

En l'actualitat sempre que puc m'escape a Madrid a treballar amb Susana Domínguez, una gran sàvia en la matèria.

Si haguera de destacar un abans i un després en el meu treball, destacaria dos llibres: *L'N.1*, i *Almas de Agua*, que van ser els primers llibres que vaig crear pensant en mi, en històries que jo volia contar i de la manera que jo volia fer-ho.

L'N.1 és un llibre estrella, tradicionalment enfocat com a adornaments de nadal, obre una infinitat de possibilitats, pot contar qualsevol història i fins i tot unes quantes alhora. En aquest llibre s'ha d'intervindre en tots els elements: missatge, disseny, format, nombre de fulls, plecs i pes..., res es deixa a l'atzar, tot està mesurat, és un treball de precisió. Comencem amb tècnica pura i dura, per a obtenir un exemplar fresc, lleuger, que té moviment, que passa de ser una estructura rígida a ser una estrella, a ser flor, amb vida, amb molt a dir.

Amb *Almas de Agua* vaig poder unir moltes de les meues passions: el paper, tècniques d'impressió, materials i el mar, el meu gran amic.

He de donar les gràcies al meravellós treball de Sergi Garcia, fotògraf i arquitecte, amb ell he pogut realitzar una edició molt especial amb imatges de la seua sèrie "Gyotaku inspired". Aquest projecte, tan delicat com l'art al qual fa referència, està pensat per a contindre l'ànima dels peixos. Peixos en el seu medi natural, peixos en la nostra peixera particular. La major complexitat ha sigut aconseguir aquest aspecte tan subtil i arriscat. Els materials utilitzats no són els habituals per a elaborar un llibre: fusta i metacrilat, materials forts, per al continent i sumi-é, un paper suau, per al contingut.

Ací va començar la història que vos contaré en la meua pròxima exposició.

Quines tècniques utilitza i amb quina et sents més còmoda?

La fusió entre allò artesà i allò industrial és molt important, treballo tant amb tècniques tradicionals i/o manuals, com amb tècniques digitals, la impremta digital i les màquines professionals de xicotet format que van apareixent són de gran ajuda per a resoldre eixos problemes amb els quals em trobava, ara tenen solució, necessite tot això.

És molt important conèixer com es comporta el paper, ja que és el rei al meu taller.

Hi ha dos moments a destacar en el meu treball: primer la fase de disseny i investigació, quan tinc una idea o història a contar al cap i vaig buscant com i amb què donar-li forma, depenent dels materials que vull utilitzar he de veure com adaptar-los i preparar-los perquè complisquen la seua funció: paper, cristall, fusta, metacrilat, pell, acer...

El més emocionant és quan pots asseure't al taller amb tots els elements ja preparats i van agafant forma, plegar, cosir, encolar, entelar fins a obtenir el llibre.

Deprés de la gran acceptació que va tindre la teua exposició a Borriol, com et vas sentir? T'agradaria repetir l'experiència?

Si, vaig gaudir molt i em va sorprendre la bona acollida que va tindre.

El que més gràcia em va fer va ser la cara de sorpresa que posaven quan em preguntaven quant de temps feia que em dedicava a això, i els responia que prop de 30 anys, des de sempre.

O quan em preguntaven: "Però, d'això es pot viure?", "En això estic".

El més gratificant va ser veure l'interés que va despertar.

I clar que repetiré, encara no puc facilitar tota la informació ara però l'any que ve presentaré una col·lecció nova de llibres a Castelló, vos mantindré informats i estaré encantada de tornar a mostrar el meu treball ací a casa sempre que se'm convide a fer-ho.

Alguns llocs destacats on has exposat la teua obra?

De la mà d'altres artistes els meus llibres han estat més pel nord d'Espanya, recentment a la sala Alahodiga d'Orduña i a Suïssa.

Estic emocionada en un projecte que eixirà a la llum la pròxima primavera, els llibres de Luis Encinar estaran a Itàlia, si teniu ganes ja vos donaré data i lloc quan es publique.

Però el que em fa vibrar són els llibres que es presentaran al Menador a Castelló, una col·lecció completa, en la qual només he pensat en els meus gustos i inquietuds, alhora que tinc el suport de grans artistes com Sergi Garcia, María Griño, Luis Encinar, Laura Avinent, Charo González, tots han posat a les meues mans la seua obra perquè amb ella pugua crear els meus llibres.

Quins artistes han influït amb la teua manera d'entendre l'art?

Molts: Peter Dahmen, Matthew Shlian, Benjamin Elbel, Julie Auzillon, William Morris...

Però he de destacar els que he pogut conèixer en persona, que m'han parlat i aconsellat amb el cor: Pepe Biot, Paco Puig, Lorenzo Ramírez, Pepe Agost, Javiera Pintocanales, María Olmeda, Eduardo Giménez...

I altres desconeguts als que dec en gran mesura la meua manera de veure i entendre actualment les coses, com J. C. Bausa i Pepe Rubio, o si feu memòria fa 35 anys, un home que pintava les voreres i els carrers de Castelló amb grans murals de guix, no recorde el seu nom però sí el seu treball i les seues paraules.

Si les teues obres pogueren parlar, què dirien del seu artista?

Que menys és més, que no solament les paraules parlen, que cada u en el seu camp tots tenim un poquet d'artista. Que hi ha milions d'històries per contar i escoltar, sense que importe la grandària, l'edat, el color o l'espècie.

Quines han sigut les dificultats més grans que has trobat en el teu camí?

Alguns tallers d'enquadernació et tancaven les portes a l'hora d'investigar i aprendre.

La dona als tallers d'arts gràfiques sempre ha estat relegada a un segon pla, una cosa que als homes se'ls atribueix com a ofici i a nosaltres se'ns atribuïa com a manualitats.

Per sort tot això ha canviat.

Alguna curiositat o anècdota... o alguna cosa que vulgues compartir amb els lectors de La Botallària?

En l'exposició a Borriol em va sorprendre que una desbandada de xiquets entraren de colp a veure els llibres, vaig pensar "perill, manetes, gelat...", però sorpresa!: el que vaig trobar va ser curiositat, preguntes, com tot els pareixia meravellós...

A poc a poc es van anar guardant silenci, per a escoltar el que els estava explicant i en acabar un aplaudiment i moltes felicitacions.

Per a mi, els millors, xiquets de 7 anys, que eren capaços de veure més enllà dels llibres, del paper, que havien entés la història que contaven encara sense paraules per a llegir.

Aquesta és la meua resposta quan em pregunten si el llibre està mort, si treballar amb paper té futur.

Xarxes socials, pàgines web, exposicions... com podem seguir la teua trajectòria?

Podeu seguir la meua trajectòria en la meua web <yoancomunicacion.es>, estarà en funcionament en breu, i en Facebook.

**Un llibre pot
contar una o mil
històries, algunes
inconnexes i
unes altres que
es troben per a
prosseguir juntes.**

Orgue de l'església Sant Bartomeu de Borriol // Foto: Ivan Flor

ALGUNS DELS NOSTRES MÚSICS

 Henri Bouché Peris

En l'actualitat, s'ha parlat d'alguns dels nostres compositors contemporanis més coneguts, com ara és el cas de Cornelio Pallarés i Joaquín Castellano, a més de Ramón Sala (encara que no nascut al poble) com a director i compositor de dos pasdobles. D'ells comptem amb partitures i biografia desenrotllada. No obstant això, hi ha d'altres que no són coneguts, però que figuren també com a músics i compositors del nostre poble, encara que un d'aquests va romandre alguns anys com a organista a la parròquia on va compondre alguna peça.

Tal vegada siga menys coneguda, en primer lloc, la figura de **Bartolomé Castellano**, del qual sabem ben poques coses. Nasqué a Borriol, probablement a les primeries del segle XVII, i va morir a la ciutat de València en data desconeguda. Va cursar estudis de música en aquesta ciutat i ocupà el càrrec de cabiscol a la parròquia de Santa Caterina en 1661. El cabiscol o "xantre" (del francès 'chanteur', cantor), era una dignitat eclesiàstica que s'ocupava de la tasca de mestre cantor en temples principals o en catedrals. En el cas de Castellano, en la parròquia de Santa Caterina de València. És molt probable que fóra compositor de peces corals, però està per descobrir aquesta funció.

Per altra banda, el mestre Bernardo Adam Ferrero, en el seu llibre (Mil músicos valencianos, Valencia 2003), i en conversa personal amb ell, cita a un altre músic del qual solament coneixem el nom i l'any de naixement: **Vicente Falomir**, 1648. Un repte per als investigadors.

Un cas especial és el d'un organista que, segons fonts orals, sembla que va estar algun temps ocupant-se de l'orgue de la parròquia de Borriol: **Bernardo Vives Miralles**. Nasqué a Benassal (1850) i va morir a Castelló l'any 1921. Ignorem quant de temps estigué a Borriol. Va estudiar al Conservatori de Madrid (1866-1870) piano, cant i harmonia; després es diu que també estigué a Roma i Milà i va ser organista de Sant Miquel de Castelló. Juntament amb aquesta informació d'Òscar Campos (autor d'una tesi sobre músics castellanencs), he pogut conèixer algunes de les partitures composades per Bernardo Vives: *Somni de nina*, *Aimem los nius*, *Cuaderno para piano (dances de saló, valsos...)*. *Un dels més cèlebres*, *Mis tristes recuerdos*, *Americana i Rigodones*.

Fonts orals ens van dir que a l'any 1882 un bon músic del poble, **José Celades**, va ser durant molt de temps l'organista oficial de la parròquia. Ignorem si va escriure alguna obra, encara que sembla que tenia una bona formació musical. En l'orgue parroquial figura una inscripció en la fusta de la barana on es troba el teclat amb el seu nom i any: "J.Celades 1882".

De Mossén **Miguel Babiloni Montañés** (Borriol 1897, Mèxic 1958), un sacerdot de Borriol, Luisa Bouché va publicar algunes coses en la revista Cominells versant la faceta musical d'ell i destacant algunes partitures escrites de les quals comptem amb un Via crucis publicat amb lletra i música del sacerdot, el qual pertanyia a la diòcesi de València i es traslladà, després, a Cuba i a Mèxic com a missioner, on va morir.

Però, la sorpresa la tinguérem quan un historiador de Barcelona, Joan Serra, vingué expressament a Borriol per a parlar amb nosaltres i explicar-nos el projecte que porta entre mans sobre una biografia de l'insigne **José Portolés Vilarrocha** (1874-1936), probablement la personalitat més preuada que ha donat la nostra vila, i familiar de l'esmentat escriptor. Mn. Portolés, sacerdot, cursà llatinitat, filosofia, teologia i dret canònic sempre amb les màximes qualificacions (*meritissimus* i premi). Llicenciat en Sagrada Escritura també amb la màxima qualificació, *Eminens inter meritissimus*. Professor del Colegio Español de Roma, canonge magistral de Barcelona (1908) amb una brillant exposició. Tota una personalitat i un gran orador sagrat.

El que no sabíem, en canvi, és la seua faceta musical. Essent ecònom de la parròquia de Sant Roc de El Molar (Priorat, Tarragona) i professor de música, va publicar algunes obres composades per ell, unes dedicades a banda, i va fundar, almenys, una banda de música al poble, per a la qual, segurament, va compondre algunes obres de les quals –segons diu Joan Serra– s'ha trobat la "Sinfonia" que duu per títol "Una noche de ladrones", a més d'una Salve que podria ser seua. Es continua investigant sobre la possibilitat de més composicions.

Aquests són alguns dels exemples del que tenim al nostre poble. Estem treballant per trobar més documentació sobre els nostres músics.

Grup:
Égalité

Disc:
Des del refugi

Components:
Aitor Cabo (veu)
Óscar Torres (veu)
Miguel Guillamón (trombó)
Josep Oliver (trombó)
Àngel Monfort (trompeta)
Marc Andrés (teclats)
Alejandro Moreno (guitarra)
Naïm Amela (baix)
Luis Suller (bateria)

Enregistrament i mescla:
WZ Estudi, Borriol

Producció:
Sam Ferrer i Égalité

Disseny:
BRAMA Taller Creativo

Estil:
Reggae, ska, rock...

Any:
2017

Venda:
Descàrrega gratuïta *online*
CD físic: contacta amb membres del grup

Escolta'l a:
Youtube, Spotify

NOU CD DELS BORRIOLENCES ÉGALITÉ: "DES DEL REFUGI"

 La Redacció

Els borriolencs Égalité van començar l'any 2017 estrenant un nou single anomenat "Trenca la finestra" (tema inclòs en el disc) el 31 de gener. El clip va estar realitzat per Floou -swag graphics- de Castelló i es va enregistrar pels carrers del poble.

Després de quasi 5 anys de trajectòria i del llançament de *Surt el sol* (Autoeditat, 2014), el grup tenia la necessitat de tornar al WZ Estudi de Sam Ferrer de Borriol per tal de bolcar les idees que tenien a dins en un nou disc. El segon LP del grup s'anomena *Des del refugi* i compta amb 10 temes que van publicar el 7 de març en totes les xarxes socials. L'evolució del grup ha estat marcada per la maduració de les lletres, l'experiència damunt dels escenaris i un estil amb una càrrega electrònica més contundent. El *reggae* sempre està present en els seus treballs encara que hi ha una gran influència rockera.

L'aposta d'Égalité en aquest *Des del refugi* és un viatge per les històries dels joves de Borriol, inclús des de Damasc, passant per Berlín; de les companyes que marxen cap al nord d'Europa fugint de la crisi i la parella siriana separada per les bombes; de lletres d'autocrítica fins a lletres esperançadores. *Des del refugi* esdevé una trinxera personal i musical d'on omplir la vida. Un refugi per afrontar la realitat que rebenta a les nostres cares.

Per acabar d'acolorir els nous temes, Égalité han comptat amb diverses col·laboracions, entre les que destaca Dj Jano, el punxadiscos de La Raíz. Hi aporten també el seu granet de sorra els cors d'Andrea Rosselló, la guitarra de Bruno Esteban, la tuba de Pablo Llidó i les cordes de Javier Martín i Quim Ortells.

La gira de presentació del disc ha conduït el grup borriolenc per tota la geografia del País Valencià, des d'Atzeneta del Maestrat fins a Novelda. El concert de presentació fou a Castelló de la Plana el 24 de març, dins de la programació de les festes de la Magdalena. Amb aquest punt de partida han sigut molts els concerts i festivals que han xafat els joves borriolencs, on destaca el Feslloch i la nit de rock de Xaló.

MARC CASTELLANO DELCAMPO: PREMI “AL VENT” A LA MILLOR CANÇÓ EN VALENCIÀ EN EL FESTIVAL DE XÀTIVA

 Anna Cabo Esteve

Fotos: José Àngel Calvé i Diana Pinar (cargocollective.com/jarquelpinar)

El passat 26 de maig de 2017, es va celebrar la primera edició del certamen de joves cantautors i cantautores de la ciutat de Xàtiva, amb direcció artística de Feliu Ventura, dins el programa del Festival Música i Lletra.

Els participants havien presentar la gravació en vídeo de dues cançons originals i pròpies. Després, els finalistes, cinc en concret (3 en català i 2 en altres llengües) van actuar presentant les cançons en directe davant els assistents al certamen, ja que no només es valoraven les gravacions lliurades, sinó també la interpretació en viu.

Va ser el borriolenc, Marc Castellano Delcampo, conegut amb el nom artístic de “Marc Damontagne” qui es va alçar amb el premi “Al vent” a la millor cançó en lletra valenciana, amb la cançó “La Pedra I (El Raval)”.

Marc ens conta un poc com ha viscut aquesta experiència i el seu pas en aquesta gran senda de la música que tants borriolencs segueixen:

Hola Marc, què ens pots contar d'aquest certament? Com és guanyar un premi com aquest?

Va ser una experiència molt bonica i intensa. Vaig poder conèixer molta gent que feia el mateix que jo. Sobretot, són gent que gaudeix fent música i component.

Al principi, vaig estar nerviós quan em van dir que era finalista. Era la primera vegada que hauria de pujar assoles a un escenari perquè valoraren les meues cançons i no em feia a la idea, ja que sempre ho havia fet acompanyat dels meus companys de *Talps*.

Hi havia molt de nivell entre els concursants, també hi havia competitivitat?

Per a res, això va ser el millor. L'ambient que es respirava era boníssim. Tots anàvem a tocar i passar-ho bé fent el que més ens agrada. Allí vam fer amistat i vam gaudir junts dels dos dies que vam passar a Xàtiva.

De fet, seguim en contacte. Un dels cantautors que es va presentar ha muntat un festival de cantautors itinerant que es diu “Rodautors” i em van convidar per anar a Penelles (Lleida) a tocar.

I pel que fa a les cançons que vas presentar, què ens pots contar? En què et vas inspirar?

Eren dues cançons les que havíem de presentar, i vaig pensar d'orientar-les cap al mateix camí i fer-les relacionades. Així van sorgir La Pedra I (El Raval) i La Pedra II (L'aigua).

La inspiració, no ho sé... És un procés molt llarg.

La Pedra I juga a confondre el plànol vital de cadascú amb el plànol d'una ciutat, on els habitants del raval es desviuen per viure a dintre de la ciutat, arribant a perdre la perspectiva, i reben la visita d'una profeta que els convida a cuidar la seua realitat i construir la vida al raval amb serenitat.

La Pedra II és la continuació i tracta més de donar eixe primer pas per començar un camí llarg, que sol ser sempre el pas que més costa, el més difícil, però el més important i el que dona la inèrcia. La lletra és més senzilla i convida a llançar la pedra que apareixia a la primera cançó.

Després de guanyar aquest concurs, tens idea de presentar-te a més concursos? Quins són els teus projectes ara mateix?

De moment no he pensat de presentar-me a més concursos. El meu objectiu ara és gravar aquestes dues cançons i algunes més en un format senzill i així poder invertir el premi del concurs en seguir creixent musicalment.

D'on creus que et ve aquesta afició?

Sense cap dubte, em ve de la meua família materna. Del meu avi, Vicente Delcampo Aragón, que va ser un dels fundadors de la rondalla del poble i va tocar amb ma mare i ma tia la bandúrria a la rondalla. Sempre han tingut molta passió per la música i ens l'han transmesa des de ben menuts tant a mi com al meu germà i als meus cosins.

Podries contar-nos alguna anècdota en el teu recorregut en la música o en el certament?

Clar, de fet puc contar-te la història de la guitarra que tinc i amb la qual vaig participar en el certamen, perquè és prou curiosa. Me la van regalar l'any passat amb el premi del sorteig de la cagà del manso que organitzen els emboladors de Borriol. L'anterior que tenia no era de massa qualitat i estava ja prou desgastada. Amb la nova vaig poder gravar i tocar al concurs amb un instrument de qualitat.

M'agrada perquè representa allò que canta *Jorge Drexler* de "nada se pierde, todo se transforma". Així, l'excrement d'un animal a Borriol es va convertir en una guitarra fabricada a Mèxic, de la qual van nàixer dues cançons, que em van permetre participar a un concurs a Xàtiva i, finalment, una d'elles ha fet el viatge de tornada a Borriol en forma de premi musical. Redó, no?

I ens podries contar com va sorgir el teu nom artístic?

Realment, va ser perquè no volia presentar-me al certament amb el meu nom, però volia trobar alguna relació amb la família de ma mare que és d'on em ve la passió per la música. 'Da montagne' significa alguna cosa així com: 'de muntanya' en italià, i el meu cognom matern és Delcampo. Així que no ho vaig pensar molt més, i així es va quedar: Marc Damontagne.

Per acabar, no ens en podríem anar sense preguntar-ho: alguna cançó que has compost tracta del poble de Borriol?

Clar que sí, Borriol és el poble on he crescut i visc, i això es reflecteix en més o menys mesura en la majoria de cançons. Per exemple, la cançó de *Quina sort de ser on som* que vam enregistrar amb Talps al disc 'Simetries' tracta eixe sentiment d'orgull de pertànyer a un territori tan bonic com el nostre i tindre la sort de poder gaudir-lo.

També de Talps està la cançó 'L'Auguri del viatger etern', que està basada en la història d'un viatge sense tornada al poble per part d'un borriolenc.

Moltes gràcies per dedicar-nos una estona i formar part de la revista. Et donem l'enhorabona per aquest premi!

Si voleu escoltar les cançons, les podeu trobar a Youtube. I ací, un trosset de la lletra guanyadora, *La Pedra I (El Raval)*:

*“Bufa el vent que us va deixar
tallant les cordes i nuant fang.
Planteu els arbres, regueu els anys,
serà l'estómac qui riga a l'hivern.*

*Eixim tots cap a fora
i saludem la gent passar.
Als arbres ja hi ha fruita:
prendrà color a les nostres mans.”*

Laetiporus sulphureus / Foto: Matt Reinbold

LAETIPORUS SULPHUREUS, EL BOLET DE GARROFERA

 Eugenio Llorens Vilarrocha

Pocs secrets hi ha més ben guardats al nostre poble com les garroferes que donen bolet, i no tots tenim la sort de menjar-ne cada any. El bolet de garrofera és un fong que apareix espontàniament al tronc de les garroferes. A més de bolet de garrofera, en algunes zones es coneix com “pa de moro” (per la seua semblança amb el pa àrab), que creix adherit a la fusta viva dels troncs i té aparença de crestes de pollastre. Una de les particularitats és l’aroma fort i persistent a fong, molt perfumats amb un aroma singular, que poc se sembla a qualsevol altre tipus de bolet silvestre del territori.

Arreplegar aquest tipus de fong és un costum que ve de l’antiguitat, ja que afegia un ingredient nou a la cuina tradicional del nostre poble. Quan algú trobava un bolet, si aquest era jove i estava creixent se solia esperar un parell de dies per deixar-lo créixer, però no més, ja que amb quatre o cinc dies de maduració ja es pot tornar dur i corretjós.

El bolet és la fructificació d’un fong anomenat *Laetiporus sulphureus*. Es tracta d’una espècie comuna que fructifica sobre arbres vius i ferits i, de forma excepcional, sobre arbres morts. Al nostre terme és comú trobar-lo en garrofera, però aquest fong també pot viure (i fructificar) en roures, eucaliptus, castanyers, salzes i algunes espècies de coníferes.

Com tots sabem, el bolet és de color groc ataronjat. D’ací ve el seu nom *sulphureus*, que vol dir ‘del color del sofre’. Encara que el fong com a tal viu dins de l’arbre durant tot l’any, la fructificació es desenvolupa des de finals de primavera fins a principis de tardor.

Per a aquells que no l’han vist mai, la part comestible d’aquests fongs s’agrupa en forma de làmines amuntades en forma de prestatges, amb una mida d’entre 5 i 25 cm d’ample. Un bolet d’una mida normal pot arribar a pesar quatre o cinc quilos, encara que s’han trobat espècimens molt més grans, que íntegrament pesaven més de 45 quilos.

Com tots sabem, el bolet de garrofera o *Laetiporus* és un fong comestible. Aquesta espècie pertany un gènere que es troba distribuït al llarg de gran part del món. Encara que moltes persones creuen que trobar un bolet és una benedicció, pot arribar a ser una maledicció per a aquells preocupats per la salut dels seus arbres, ja que aquesta és una de les moltes espècies de fongs que ataquen la fusta de la part central dels arbres, també coneguda com a duramen.

Com ja hem comentat, aquest fong viu dins de l’arbre durant tot l’any, i només manifesta la seua presència quan veiem les fulles del bolet al tronc. No obstant això, en

el moment en què es produeix un cos fructífer o bolet al tronc d’un arbre viu, generalment significa que el fong ha estat allà durant anys i està massa ben establert per poder fer alguna cosa. Per al propietari de l’arbre, la bona notícia és que les putrefaccions del duramen no solen matar l’arbre, ni tan sols solen causar problemes greus. En circumstàncies normals, els arbres poden conviure amb un fong per dècades abans que l’arbre acabe morint, generalment per alguna altra causa. Ara bé, la podridura de la part central del tronc pot debilitar l’arbre, cosa que el fa més vulnerable a les trencades, cops de vent, danys per insectes i altres malalties.

Així i tot, si en la nostra finca tenim una garrofera amb bolets, no és fàcil que aquest acabe inoculant els arbres veïns, ja que, encara que aquest fong pot ser transportat d’un arbre a un altre a través d’espores arrossegades pel vent o transportades per insectes, necessita establir-se a través d’una ferida. I els arbres estan ben protegits per l’escorça.

Encara que la forma més comuna al nostre poble de cuinar el bolet és “el bolet amb tomata”, es pot cuinar de múltiples maneres. Per la zona mediterrània són famoses les receptes de bolet amb abadejo o bolet amb caragols, mentre que en altres parts del món podem trobar receptes de bolet de garrofera arrebossat, pasta amb

bolet de garrofera, i en general per als vegetarians s'utilitza com un substitut de la carn de pollastre en qualsevol recepta. A més, es pot congelar durant llargs períodes de temps i mantenir la seua qualitat comestible. Per la seua versatilitat en la cuina a certes parts d'Alemanya i Amèrica del Nord és considerat com una delícia.

D'altra banda, cal tenir en compte que, encara que podem trobar bolets de *Laetiporus sulphureus* sobre altres arbres a banda de la garrofera, els bolets que creixen sobre arbres d'eucaliptus, cedre o coníferes poden contenir toxines que poden fer sentir-nos malament. A més a més, es creu que la ingesta de bolet de garrofera juntament amb alcohol pot sentar malament, ja que es creu que alguns bolets de garrofera poden contenir una substància anomenada coprina, que al consumir-la juntament amb alcohol pot causar la síndrome coprinic. La coprina interfereix amb el metabolisme oxidatiu de l'alcohol i provoca l'acumulació d'acetaldehid a l'organisme. O el que és el mateix: si mengem bolet de garrofera i abusem de la ingesta d'alcohol, tenim moltes paperetes de sofrir una gran ressaca. No obstant això, aquests problemes només semblen aparèixer en casos molt excepcionals.

A banda de les virtuts com a ingredient de cuina, el *Laetiporus sulphureus* té altres qualitats entre les quals destaca una potent capacitat per inhibir el creixement d'alguns bacteris perjudicials per a les persones com poden ser l'estafilococ *Staphylococcus aureus* i el *Bacillus subtilis*.

Hi ha moltes coses per gaudir del bolet de garrofera, ja siga admirant la bellesa de la natura o explorant les seues possibilitats a la cuina. Intenteu posar les mans sobre un espècimen i provar alguna recepta.

Aguija de paxa blanca // Foto: Paco Gómez

LES AUS RAPINYAIRES SOLQUEN EL CEL DE BORRIOL

 Mercedes Martínez Martínez (Colla Espígol)

 Josep Bort Cubero (GER-EA)

 Martín Surroca Royo (Centre Forn de Vidre)

Les nostres rapinyaires, residents i visitants

L'elegant silueta que sobrevola la plana de l'Arenal, enorme als ulls de qui mira, ressegueix la profunda sinuositat del riu de Borriol, i crida poderosament l'atenció d'una observadora curiosa. Al cel blau i ras un vol majestuós i elevat, d'una envergadura d'ales amples i plomes fosques es desdibuixa en allunyar-se cap a la costera de l'Esquella i el barranc de les Ermites. És una au rapinyaire, probablement una àguila de panxa blanca que a la tardor, lliure ja de les seues càrregues reproductores abandona la zona de cria de barrancs i cingles per a residir a les zones de caça, més abundants en aliment.

Observacions com aquesta no són gens inusuals als paratges de Borriol. És cert que les aus rapinyaires no són molt fàcils d'identificar per a una persona inexperta i en vol resulta complicat diferenciar algunes espècies d'altres. Són aus poc nombroses, habitualment solitàries o que viuen en parella, i defensen un extens territori d'ús exclusiu, per la qual cosa hi ha poques possibilitats d'observar-les.

Quan s'albira alguna d'aquestes rapinyaires, els seus vols són

llunyans i pràcticament només es distingeix la seua silueta i la part inferior del plomatge. Són aus depredadores i estan adaptades a l'hàbit d'atalaiar fins localitzar les preses, a les que cacen gràcies a les seues poderoses urpes i fort bec ganxut. Les rapinyaires destaquen per la velocitat amb què cauen en picat i, amb ajuda d'una espectacular visió a grans distàncies, capturen insectes, pardals, rèptils i alguns mamífers de xicoteta mida. Les rapinyaires nocturnes tenen una oïda ben desenvolupada i una excel·lent visió en l'obscuritat que aprofiten per a caçar; aquestes adaptacions els permeten ocupar els mateixos nínxols ecològics que els seus parents diürns evitant competir per l'aliment. Algunes altres com els voltors, es consideren rapinyaires encara que no ho són en el sentit estricte, ja que són carronyeres i generalment no cacen.

Més escassament es pot observar les rapinyaires posades. Passen desapercibudes perquè són mimètiques amb el paisatge i romanen quasi sempre immòbils. En algunes ocasions, si més no, es pot percebre la seua proximitat si se les troba desorientades o amb alguna lesió. Un membre de la Colla Naturalista Espígol ens descriu una d'aquestes trobades: "Anava a arreplegar la meua gossa

al maset després de treballar i vaig coincidir amb un ciclista a l'entrada del camí, prop dels Xops, a la partida de l'Assut de Borriol. L'home estava realment impressionat i em va assenyalar una figura al bancal del costat: era un duc adult enorme! En acostar-se el ciclista, el duc havia desplegat les ales i l'esglai el va fer aturar-se. Segurament exagere -comenta-, encara que el duc devia mesurar més d'un metre d'alçada.

El terme municipal de Borriol és una zona rellevant quant a diversitat i importància d'espècies de rapinyaires.

Coixejava, però sobtadament va alçar el vol i va desaparèixer cap l'altre costat de l'assegador". I és que les rapinyaires són aus silvestres, de port ferotge i poderós, però són un dels grups d'animals més vulnerables i amenaçats, atesa la reducció

constant d'hàbitats amb extensió suficient per a poder proporcionar aliment a aquestes aus.

El coneixement de les aus rapinyaires és bàsic per a ajudar a la seua conservació, encara que són aus protegides des de fa dècades per la seua escassetat. En els paràgrafs següents descobrirem quines són les espècies de rapinyaires més comunes que poden ser vistes a Borriol, algunes de les seues característiques i hàbits de vida, així com les causes que amenacen la seua pervivència. Coneixerem quines mesures poden prevenir la seua desaparició al nostre territori i com actuar cas de trobar-nos amb algun individu ferit.

Entre les aus rapinyaires podem diferenciar tres grups principals, que es corresponen amb tres ordres taxonòmics: els falconiformes, els accipitriformes i els estrigiformes. Les aus rapinyaires nocturnes es troben entre els estrigiformes i les aus rapinyaires diürnes comprenen els falconiformes, grup al qual pertany, per exemple, el xoriguer, i accipitriformes, com per exemple l'àguila calçada.

Sortosament, el terme municipal de Borriol és una zona rellevant quant a diversitat i importància d'espècies de rapinyaires. És conseqüència de la riquesa del nostre territori, la combinació en el paisatge natural d'amples zones de bosc, principalment pinedes, i de matollar amb la presència de barrancs amb grans talls o penya-segats, i abundants zones de conreu de secà. Existeixen a la nostra localitat representants dels tres grups principals de rapinyaires. Moltes espècies són nidificants i es reproduïxen ací, d'altres només ens visiten com a territori de caça. També hi ha espècies que viuen permanentment als nostres boscos i barrancs, mentre que d'altres són migratòries i ens visiten en èpoques concretes, com algunes que només hivernen.

L'espècie de rapinyaire més important que ha sigut observada a Borriol és, sense dubte, l'àguila de panxa blanca (*Aquila fasciata*). Es tracta d'una espècie en perill d'extinció a la província de Castelló, i està a punt de desaparèixer al nord de la península Ibèrica i a la resta d'Europa. Només les poblacions d'aquesta àguila d'Andalusia i Extremadura es poden considerar estables. Borriol és, pràcticament, l'únic terme municipal de la província de Castelló amb parelles nidificants. Com a conseqüència, les dues parelles d'àguila de panxa blanca residents a Borriol són seguides contínuament i controlades per membres del

El falcó de la reina nidifica exclusivament a les Illes Columbretes, però cap al vespre visita els termes de Borriol i la Poble Tornesa per a alimentar-se.

Grup d'Estudi i Protecció dels Rapinyaires (GER) i altres agents mediambientals. Aquestes aus formen part dels estudis d'investigació iniciats al 2015 i elaborats per les universitats de València i Alacant, que consisteixen en el seguiment minut a minut d'aquestes quatre àguiles per telemetria. Per a tal fi, les àguiles porten instal·lat un diminut GPS a l'esquena que proporciona informació continua i molt valuosa. El coneixement que aporta aquest monitoratge facilitarà en un futur augmentar la població d'aquesta au.

Altres espècies de rapinyaires diürnes nidificants presents

a Borriol i que, per tant, es reproduïxen ací són les espècies rapinyaires forestals com l'aligot comú (*Buteo buteo*) que sol nidificar als pins, o l'àguila serpera (*Circaetus gallicus*), que després de l'època de reproducció retorna al continent africà. L'astor (*Accipiter gentilis*) presenta individus que ens visiten per a hivernar però també hi ha espècimens amb hàbits sedentaris. L'esparver vulgar (*Accipiter nisus*) és una espècie adaptada a caçar preses menudes entre els arbres; les ales curtes i arrodonides i la cua allargada l'ajuden a maniobrar entre el brancatge a gran velocitat.

Entre les rapinyaires rupícoles, aquelles que nidifiquen en roques dels cingles als barranc del nostre terme, destaquen el xoriguer comú (*Falco tinnunculus*) i el falcó pelegrí (*Falco peregrinus*). El xoriguer comú no construeix niu sinó que diposita els ous als empits rocosos, als nius d'altres aus o inclús en edificacions humanes. El falcó pelegrí és considerat l'espècie d'au voladora més ràpida del món, gràcies a la seua compacta morfologia, i pot atrapar avions o falcies (*Apus apus*) a més de 300 km/h. A més d'aquestes dues espècies, el terme de Borriol és visitat per una parella d'àguila reial (*Aquila chrysaetos*) que nidifica al Paratge Natural del Desert de les Palmes, al municipi de Cabanes. Aquesta espècie és l'àguila més gran de la península Ibèrica, capaç de localitzar les seues possibles preses a més de 3 km de distància. Són conegudes per tindre una única parella durant tota la seua vida.

Una altra espècie molt important que es pot observar en vol entre juny i agost al cel de Borriol és el falcó de la reina (*Falco eleonorae*). Aquesta rapinyaire fa coincidir la seua cria amb el pas migratori d'altres aus amb les quals alimenten les cries. Aquesta espècie nidifica exclusivament a les illes Columbretes, però cap al vespre visita els termes de Borriol i la Poble Tornesa per a alimentar-se.

Borriol és,
**pràcticament, l'únic
terme municipal
de la província de
Castelló amb parelles
nidificants d'àguila
de panxa blanca.**

se d'insectes voladors, com per exemple l'escarabat de Sant Joan (*Amphimallon solstitialis*). A partir de la segona quinzena d'octubre abandonen les illes i es desplacen a Madagascar durant el període hivernal.

Pel que fa a les rapinyaires nocturnes nidificants, estan representades a Borriol totes les que habitualment nidifiquen a la Comunitat Valenciana. Podem destacar el duc (*Bubo bubo*) i el mussol banyut (*Asio otus*), a més de l'òliba (*Tyto alba*), el mussol comú (*Athene noctua*), el xot (*Otus scops*), i el gamarús (*Strix aluco*). Totes aquestes espècies són fàcilment identificables pel seu aspecte tan característic i la tècnica de caça, a l'aguait, amb la detecció per l'oïda i l'atac en vol silenciós i curt. S'engoleixen les preses senceres o en grans trossos, i després regurgiten els ossos i les restes de pell i plomes en forma de boletes anomenades egagròpiles. L'observació i l'estudi de les egagròpiles permet identificar les espècies de rapinyaires nocturnes que habiten en una zona i els animals dels quals s'alimenten.

Hi ha també una gran varietat d'espècies de rapinyaires migradores que travessen el terme de Borriol. El més abundant és el falcó vesper (*Pernis apivorus*), seguit del milà negre (*Milvus migrans*), que des de la fi d'agost fins a la fi d'octubre passa a centenars cap al continent africà. A més, podem observar altres migradors que no nidifiquen a Borriol, però sí que ho fan prop, com és el cas de l'arpellot de marjal (*Circus aeruginosus*), del qual s'han observat que nidifiquen al Prat de Cabanes únicament tres parelles, i l'esparver cendrós (*Circus pygargus*), amb parelles nidificants des de Cabanes fins a la província de Tarragona. Aquestes dues espècies del gènere *Circus* fan els nius a terra entre el coscoll i els joncars. També és present l'àguila calçada (*Aquila pennata*) i el falconet (*Falco*

subbuteo), que nidifica en zones més interiors com Vilafranca i Penyagolosa, encara que cada vegada es localitzen parelles nidificants més allunyades dels corredors interiors. Fins i tot podem observar el pas de l'escassa àguila pescadora (*Pandion haliaetus*).

Les aus rapinyaires carronyaires són, per contra, molt escasses a Borriol. Encara així, de vegades es pot observar el vultor comú (*Gyps fulvus*). D'hàbits gregaris, hi ha colònies de cria d'aquesta au a l'interior de la província de Castelló, i són les més properes les situades entre la Torre d'En Domenech i la Serratella, i probablement són les que ens visiten. L'aufrany (*Neophron percnopterus*), molt escàs a tota la Comunitat Valenciana, també ha sigut albirat en alguna ocasió.

Com a rapinyaires hivernants destaca l'arpellot pàl·lid (*Circus cyaneus*), procedent d'Europa i del nord peninsular i que utilitza els camps d'ametllers i oliveres per alimentar-se de pardals menuts i insectes. L'esmerla (*Falco columbairus*) és molt escassa i s'alimenta d'insectes i xicotets rosegadors.

Finalment, entre les rapinyaires nocturnes hivernants detectades als paratges de Borriol es troba de forma accidental el mussol marí (*Asio flammeus*), encara que prefereix zones més costaneres com la desembocadura del riu Millars, el Prat de Cabanes o la Marjal d'Almenara. També és present el mussol banyut procedent d'Europa, que s'uneix als *Asio otus* residents i s'alimenta de gran quantitat de rosegadors.

Duc (*Bubo bubo*) // Foto: Brocken Inaglory

Per què és necessari protegir les aus rapinyaires

La importància de la presència de les rapinyaires al nostre territori es deu al fet que ocupen el nivell jeràrquic més elevat dins la cadena alimentària dels ecosistemes que habiten i són bons indicadors de la seua qualitat, ja que depenen d'altres animals per a sobreviure. Si hi ha factors que afecten les baules de la cadena tròfica, influirà en algun moment en les poblacions de rapinyaires.

D'altra banda, les aus rapinyaires són un bon controlador de les plagues naturals. Per exemple, l'àguila cuabarrada o l'àguila reial consumeixen els conills afectats per la mixomatosi i hemorràgia vírica, infeccions molt presents al terme de Borriol. A més, rapinyaires com mussols i òlibes eliminen multitud

de rosegadors que afecten el rendiment del conreu.

Per aquests motius cal fer un esforç sobre la necessitat de conservació d'aquestes aus: són massa valuoses, escasses i importants en el manteniment de l'equilibri dels ecosistemes per fer-les desaparèixer.

Com ja s'ha comentat, les aus rapinyaires constitueixen un grup seriosament amenaçat. Les principals agressions que afecten les rapinyaires, no només al terme de Borriol, sinó a tota la província, són la mort per electrocució, seguida per la mort per tret, i les espècies més afectades són l'àguila cuabarrada o de panxa blanca i el duc. Altres rapinyaires es veuen afectades per ofegaments en basses de reg en intentar beure.

Són massa valuoses, escasses i importants en el manteniment de l'equilibri dels ecosistemes per fer-les desaparèixer.

Les espècies de rapinyaires forestals veuen reduïdes les seues poblacions principalment per la pèrdua i l'alteració dels seus hàbitats, cosa que provoca la manca d'aliment. Especialment greus són els incendis forestals i les tals abusives d'arbres madurs, llocs on construeixen els nius en l'època de reproducció. A més, les rapinyaires són molt sensibles a les molèsties properes als nius, especialment a l'època de reproducció i cria, i es veuen afectades per exemple pels treballs forestals i activitats com excursions o rutes de motor.

Aplicar mesures eficients de conservació d'aquestes espècies rapinyaires és un repte que cal afrontar amb urgència. L'educació ambiental és una fase essencial: donar a conèixer les aus rapinyaires del nostre terme municipal, la seua importància i els motius de la seua conservació.

Serien aplicables mesures estructurals de protecció de fauna a les línies elèctriques per evitar les electrocucions, la realització d'una gestió adequada del disseny i ús de les rutes de senderisme que eviten les zones de nidificació en períodes reproductius, evitar els treballs forestals com tals, neteges i reconstrucció de pistes forestals durant l'època de nidificació, controlar les tals abusives i d'arbres amb nius, i prohibir fer foc a la muntanya.

És clar que la conscienciació i sensibilització ciutadanes

són els mecanismes més eficaços per a evitar les morts no naturals d'aquestes aus pels trets indiscriminats, la pèrdua de llocades en època de cria per l'apropament als nius o la presència de deixalles abandonades pels usuaris de la muntanya i que podrien provocar un incendi al bosc.

El centre de recuperació de fauna silvestre del Forn de Vidre

Un aspecte important de l'educació ambiental consisteix a reconèixer la fauna silvestre com a tal. Una rapinyaire no és un animal domèstic i cal saber com actuar quan coincidim amb alguna d'aquestes que presenta una lesió o es troba ferida.

Fa unes setmanes, una amiga de la Colla Espígol i veïna de Borriol ens relatava la seua experiència amb una rapinyaire ferida: "Era un àguila. La vaig veure quan passejava per fora de la tanca del nostre maset, a la partida del Palmar. Estava sota una garrofera, en una zona ombrívola sobre la fullaraca i algunes branques, prop del llit del riu de Borriol. Es trobava tant quieta i em mirava tant fixament que no vaig poder evitar parlar-li per a tranquil·litzar-la. Pareixia que

La conscienciació i la sensibilització ciutadanes són els mecanismes més eficaços per a evitar les morts no naturals.

estava ferida perquè no es movia a pesar que em vaig aproximar molt a ella, a menys d'un metre, però els seus ulls no em donaven confiança i no em vaig atrevir a

agafar-la. Era un animal realment preciós". Poc després, va contactar amb un telèfon d'emergències. Es tractava d'una àguila serpera amb una ferida oberta al fèmur.

Com s'actua en casos com aquest? Existeix un protocol de trasllat i ajuda a l'animal des dels centres de recuperació de fauna silvestre. Un centre de recuperació de fauna silvestre és el lloc on es tracta aquells animals de la fauna silvestre autòctona, com els rapinyaires, que bé per alguna malaltia o per accident estan impossibilitats per a la vida en llibertat.

A la Comunitat Valenciana hi ha tres centres de recuperació, un per província. Els centres són gestionats per l'empresa pública VAERSA, i depenen orgànicament del Servei de Vida Silvestre, Direcció General de Medi Natural, Conselleria d'Agricultura, Medi Ambient, Canvi Climàtic i Desenvolupament Rural. Els centres col·laboren amb els diferents cossos de policies, tant locals com nacionals, així com el SEPRONA de la Guàrdia Civil.

L'objectiu dels centres de recuperació de fauna silvestre és el restabliment de l'animal perquè torne al seu hàbitat natural el més aviat possible. D'altra banda, els centres de recuperació coordinen i realitzen projectes de gestió i reintroducció d'espècies amenaçades i s'han convertit en centres de conservació del medi natural valencià.

La majoria dels animals que ingressen als centres són lliurats pel personal d'organismes oficials, com agents mediambientals, Guàrdia Civil o Policia Local. La resta correspon a particulars que avisen o porten els animals directament als centres. Majoritàriament són els particulars els que avisen els organismes oficials perquè arpleguen els animals que han trobat. La col·laboració ciutadana i la preocupació per la fauna silvestre

és fonamental en el protocol d'actuació.

A la província de Castelló, el centre de recuperació de fauna del Forn de Vidre es localitza a la Pobla de Benifassà. Va començar la seua activitat l'any 1989. Al centre hi treballen actualment quatre persones: un tècnic, dos especialistes en fauna i un peó. El tècnic és el coordinador i el supervisor dels animals ingressats, els especialistes són els que apliquen el tractament específic

Existeix un protocol de trasllat i ajuda a l'animal des dels centres de recuperació de fauna silvestre.

a cada animal i el peó és qui du a terme les tasques de manteniment i recollida dels animals.

El centre de recuperació Forn de Vidre s'encarrega de recollir tots aquells animals dels quals té un avís d'on es troben, de tota la província i durant els 365 dies de l'any. La jornada laboral comença amb la revisió de l'estat dels animals que hi ha al centre, i després el personal es reparteix en la recollida dels animals dels quals s'ha rebut avís, així com la neteja, la cura i l'alimentació dels animals residents, a més de les tasques de preparació i abastiment de menjar i altres materials necessaris.

Quan es rep un avís, des del centre es contacta amb l'informador i el personal del centre es desplaça a recollir l'animal. Una vegada al centre, se li efectua una exploració i es valora si es pot atendre amb els mitjans que hi ha o es trasllada al centre de recuperació de València, que és el centre de recuperació de referència i on es

1. Òliba (*Tyto alba*) // Foto: Luc Viatour
2. Àguila serpera (*Circaetus gallicus*) // Foto: Josep Bort Cubero
3. Àguila calçada (*Aquila pennata*) // Foto: Martín Sucorra Royo

centralitzen més recursos humans i tècnics.

Segons l'espècie i la causa d'entrada al centre de recuperació de fauna es procedeix d'una manera o una altra. L'alliberament, una vegada l'animal s'ha recuperat, es realitza atenent els criteris de facilitar la tornada al medi natural. Les espècies residents es retornen al lloc on s'han recollit, sempre que la causa d'ingrés no siga limitant. Unes altres espècies com ara els voltors s'alliberen en les menjadores habilitades per a ells, en els dies d'aportació de menjar: això és el que s'anomenaria una solta dirigida.

El 63 % de les entrades al centre de recuperació de fauna silvestre del Forn de Vidre a l'any 2016 van ser aus, la meitat de les quals eren rapinyaires. El xoriguer comú va ser la rapinyaire diürna amb major quantitat de registres, mentre que el mussol comú ho va ser per al conjunt de les rapinyaires nocturnes.

Els pollets d'aus incapaços de volar van constituir la causa més freqüent d'entrada (26 %), mentre que la segona causa en rellevància la van conformar els traumatismes de diversos tipus (21 %). La resta d'ingressos es va repartir entre diverses causes, entre les quals hi ha electrocucions, intoxicacions i exemplars amb signes de desnutrició.

Sobre les aus rapinyaires procedents de Borriol, pels animals que arriben al centre, es pot concloure que l'àguila de panxa blanca és una espècie molt castigada últimament i que té una alta mortalitat per electrocució.

Un exemple d'una rapinyaire trobada a Borriol i feliçment recuperada i alliberada de nou, va ser un milà negre que es va recollir al riu de Borriol el setembre passat amb símptomes de patir una desnutrició severa. L'animal era un exemplar jove de

l'any que pesava 497 g. Després de forçar la ingestió de menjar, a poc a poc va anar agafant forces i menjant ja de forma autònoma. Mitjançant el seu pas per un volador per muscular novament, es va alliberar a la llacuna de San Mateu amb un pes de 828 g. No es va alliberar a Borriol perquè és una au migradora i a la llacuna hi ha més preses de les quals poder alimentar-se.

El 63 % de les entrades al centre de recuperació de fauna silvestre del Forn de Vidre a l'any 2016 van ser aus, la meitat de les quals eren rapinyaires.

Davant de la trobada d'una rapinyaire ferida, desorientada o desnodrida, cal actuar sense perdre la calma i evitar els sorolls i moviments bruscos de forma que l'animal no intente fugir. Seguidament s'ha de **contactar per telèfon amb el centre del Forn de Vidre per a donar l'avís i la localització de l'au. També podeu avisar la Policia Local o la Guàrdia Civil o telefonar al 112**. El mateix procediment es pot seguir amb qualsevol altre animal silvestre en una situació pareguda.

Es pot **contactar amb el centre de recuperació del Forn de Vidre per telèfon, als números 977 251 397 i 680 559 416, o bé directament al telèfon d'emergències 112; per correu electrònic a l'adreça: centre_fornvidre@gva.es**. El centre es pot visitar amb petició prèvia a la Direcció Territorial de la Conselleria d'Agricultura, Medi Ambient, Canvi Climàtic i Desenvolupament Rural.

Conservar és sinònim de riquesa

Com es pot concloure, la col·laboració de les institucions i dels ciutadans individuals és imprescindible per a fer possible la tasca de recuperació de les aus rapinyaires. És necessari conservar també els hàbitats que les mantenen perquè continuen presents en els nostres paratges naturals i no com una raresa. Borriol té una riquesa que s'ha de mantenir, una diversitat interessant de rapinyaires residents i migrants. La consecució amb èxit d'aquesta tasca en els anys vinents, permetrà que es continue gaudint amb el vol d'aquella àguila, d'aquell falcó, d'aquell esparver que planeja sobre les fileres d'oliveres i ametllers i perfila el seu cos de plomes contra la vessant de la muntanya i les garroferes del barranc, cridant poderosament l'atenció d'una observadora curiosa.

Aligot comú (Buteo buteo)
Foto: Josep Bort Cubero

ABANS I ARA: **SEGONA SERRADA**

Segona Serrada. Anys 60
Propietat: Luz Escrig

Segona Serrada. 2018
Foto: Francisco Delcampo Bernad

ADÉU A LORENZO RAMÍREZ

 La Redacció

A mitjans de maig de l'any passat, va faltar Lorenzo Ramírez (1952-2017), un dels més grans artistes que ha tingut mai la nostra vila. En el nostre número anterior el vam entrevistar i el vam voler homenatjar per una carrera que ha estat àmpliament reconeguda en el món de l'art. Mestre en el dibuix i de traç clarament reconeixible, el seu nom ha quedat per sempre associat a la seua vila natal i a la ciutat de Castelló, on era molt estimat pels seus cartells de les Festes de la Magdalena, però també per una obra pictòrica en què apostà pels paisatges, les estampes històriques i costumistes o la tauromàquia, i que ens deixa a tots com a llegat. Precisament en el nostre número anterior ens va regalar a tots els borriolencs una de les seues pintures, que vam repartir com a làmina juntament amb la revista. A través d'ella, el seu record i la seua obra seguiran vius a totes les cases del poble que el va veure nàixer.

La Botalària
Associació Cultural